

Mateřská dovolená ve vybraných evropských zemích¹

Eva Soukupová
Sociologický ústav AV ČR

Jednou z prvních dávek, se kterou se žena-matka setkává, je příspěvek v mateřství vyplácený po dobu mateřské dovolené. Vzájemným porovnáním její výše a délkou vyplácení napříč evropskými státy k 1. 5. 2004 se zabývá následující článek.

Státní sociální politika disponuje mnoha nástroji, jejichž účelem je podpořit rodiny s dětmi. Můžeme je v zásadě rozdělit do dvou kategorií na nástroje finanční (odpočty z daní, úlevy, dávky apod.) a formální (společenské uznání důležitosti mateřství a rodičovství). Jedním z prvních opatření, se kterými se rodiny a matky setkají, je mateřská dovolená (MD) a finanční podpora s ní spojená. V tomto opatření se spojují oba dva aspekty – jak formální vyjádření uznání těhotenství a mateřství jako společensky důležitých funkcí zasluhujících speciální přístup, tak finanční náhrada dočasně ztraceného zaměstnání.

Z mnoha demografických studií vyplývá, že mladým lidem se rodí méně dětí, než původně zamýšleli. Do cesty za ideálním počtem potomků se jim staví především socioekonomické problémy a obecně nízká podpora rodičovství ze strany české společnosti. Z výzkumu Šetření rodiny a reprodukce z roku 1997 vyplývá, že celých 60 % žen by podle vlastního názoru spíše mělo plánovaný počet dětí, kdyby se realizovala pro ně vstřícná prorodinná opatření [Národní koncepce: 6]. Je to zejména formální, nefinanční podpora rodiny, která je nejméně zanedbávána, čehož důsledky se odráží ve faktu, že fungující rodina s dětmi není pro většinu dnešní veřejnosti ekvivalentem společenského úspěchu.

Podle sociologických výzkumů nicméně česká veřejnost stále upřednostňuje finanční příspěvky před ostatními nástroji podpory rodiny [Kocourková 2004]. Možná i proto se česká politika soustředí především na ně, zatímco většina států Evropské unie se zaměřuje na harmonizaci vztahu mezi pracovní a rodinnou sférou.

Rodinné dávky jsou důležitým zdrojem příjmu zejména pro rodiny v raném věku dítěte. Představují nejen okamžitou pomoc pro sociálně slabé domácnosti a pojistku pro případ trvalé či dočasné ztráty pracovních příjmů, ale vyjadřují také zájem státu o rodinu. Je v nich zosobněna snaha státu zmírnit rozdíly v životní úrovni domácnosti bezdětných občanů a rodičů, kteří vynakládají svůj čas i prostředky na výchovu příští generace. Proto je významná část rodinných dávek spojena s narozením dítěte a obdobím jeho prvních let, kdy je rodina často zabezpečena jen jedním pracovním příjmem či je dokonce odkázána pouze na pomoc státu. Jejich existence je dnes o to důležitější, že funkce, které kdysi tradičně plnila rodina, převzaly do značné míry formální organizace, potažmo stát. Nakonec i v Národní koncepci rodinné politiky ČR vytvořené v roce 2005 Ministerstvem práce se uvádí, že „péče o dítě a domácnost musí být postavena na roveň výkonu zaměstnání“, což se „musí v neposlední řadě projevit i ve finančním ohodnocení takové péče“ [Národní koncepce 2005: 12].

Obsah

Mateřská dovolená ve vybraných evropských zemích

Eva Soukupová

Postoje k imigrantům v České republice a v Evropě

Yana Leontijeva

Nesnáze s měřením postojů

Martin Vávra

Archivace a sdílení kvalitativních dat

Tomáš Čížek

Archiv MEDARD v roce 2006

Tomáš Čížek

Podmínky vyplácení peněžitě pomoci v mateřství v ČR

Poskytování peněžitě pomoci v mateřství (PPM) se vztahuje k období mateřské dovolené. K základním podmínkám nároku patří, shodně s mnoha ostatními státy EU, existence nemocenského pojištění, popř. tzv. náhradních dob nemocenského pojištění².

V ČR se peněžitá pomoc v mateřství poskytuje ženě³ na mateřské dovolené po dobu 28 týdnů, a to od počátku šestého či osmého týdne před očekávaným dnem porodu. Na dávku má žena nárok jen v případě, že byla v posledních dvou letech před porodem minimálně 270 dní nemocensky pojištěná. Výše dávky činí jak u zaměstnanců, tak u osob samostatně výdělečně činných (OSVČ) 69 % z denního vyměřovacího základu, který je podle speciální formule vypočítáván z předchozího průměrného výdělku ženy. Dalšími podmínkami vyplácení PPM jsou:

- a) k zahájení pobírání dávky musí trvat účast na nemocenském pojištění či ochranná lhůta z předchozího pojištění;
- b) těhotenství skončí porodem;
- c) žena nemá příjem z výdělečné činnosti [Příbyl et al. 2003: 70] a pro OSVČ navíc:
 - a) účast na nemocenském pojištění OSVČ trvala alespoň po dobu 180 dnů v období jednoho roku před porodem;
 - b) pojistné na nemocenské pojištění za dobu, ze které je nárok na peněžitou pomoc v mateřství uplatňován, je zapláceno nejpozději do tří měsíců ode dne, od něhož se má poskytovat dávka [ibid.: 94].

Pokud matka porodí zároveň dvě nebo více dětí a stará se alespoň o dvě z nich, či je-li neprovdaná, ovdovělá, rozvedená nebo z jiných vážných důvodů osamělá a nežije s druhem, poskytuje se PPM v délce 37 týdnů (počítaných od počátku vyplácení). Stejně podmínky platí i pro ženy, které dítě sice neporodily, ale převzaly je

do své trvalé péče nahrazující péči mateřskou na základě rozhodnutí příslušného orgánu nebo převzaly dítě, jehož matka zemřela. Doba poskytování peněžité pomoci v mateřství je však v těchto případech omezena též věkem dítěte (nejmladšího), a to osmi měsíci jeho věku. Delší podpůrná doba pro poskytování obdobné dávky (tj. peněžité pomoci) je zajištěna i mužům – pojištěncům svobodným, ovdovělým, rozvedeným nebo z jiných důvodů osamělým, kteří nežijí s družkou a převzali do péče dítě na základě rozhodnutí příslušného orgánu nebo pečují o dítě, jehož matka zemřela. Doba poskytování peněžité pomoci je u nich rovněž omezena věkem dítěte (osmi měsíci jeho věku).

Ženě, která nesplnila podmínku doby účasti na nemocenském pojištění a nemá tedy nárok na peněžitou pomoc v mateřství, náleží rovná dávka rodičovského příspěvku.

ČR v porovnání s vybranými evropskými státy

Všechny evropské země poskytují nastávajícím matkám nějakou formu finanční a právní ochrany. V naprosté většině existuje institut mateřské dovolené, ke které se váže peněžitý příspěvek. Pouze ve Švédsku a Norsku je přesnější hovořit o rodičovské dovolené, protože mateřská dovolená per se tu v podstatě neexistuje. Tyto dvě země vyplácí poměrně štědrě a dlouhodobou podporu v mateřství (rodičovství), ovšem nevyhrazují dovolenou pouze matce, ale směřují ji na oba rodiče. V Norsku náleží výhradně matce pouze 3 týdny před porodem a 6 týdnů po porodu, tj. 9 týdnů mateřské dovolené celkem. Ve Švédsku je výhradně matce určen pouze tzv. vyrovnávací příspěvek v mateřství, na který uplatňuje nárok těhotná žena, neschopná kvůli fyzické náročnosti již nadále vykonávat své zaměstnání. Tento příspěvek je vyplácen po dobu max. 50 dní v průběhu 60 dní před porodem, tedy cca 7 týdnů.

V současných evropských modelech se tedy objevují 2 druhy koncepcí finanční pomoci v mateřství: a) nemocenská, kde se PPM vztahuje pouze na budoucí matky (jako např. v ČR), b) rodičovsko – nemocenská, kde příspěvek existuje i pro otce místo matky či spolu s matkou nebo souvisí s přechodem na pobírání rodičovského příspěvku [Matějková a Palonciová 2004: 30]. Nemocenské pojištění může mít ráz pojištění všeobecného, zaměstnaneckého nebo jejich kombinace. Podmínkou zaměstnaneckého nemocenského pojištění (Nizozemí) je existence pracovního poměru alespoň jednoho z partnerů. Pojetí zaměstnaneckého všeobecného pojištění se mohou výrazně lišit, a to nejen podmínkami nároku, ale i výší příspěvku formou procentního podílu vyměřovacího základu.

Zajímavé řešení poskytuje švédský model: podpora pracující rodiny v počáteční fázi je poskytována na základě rodičovského pojištění. Pojištění pokrývá jak pracující, tak OSVČ, které platily příspěvky ve výši 2,2 % příjmu. Pojištění zahrnuje tyto tři druhy dávek: příspěvek v mateřství, rodičovský příspěvek a přechodný rodičovský příspěvek. Rovněž model Slovinska má mezi zeměmi Evropy specifické postavení. Je konstruován na rozvinutém principu solidarity bezdětných pracujících s pracujícími s dětmi. Z rodičovského pojištění jsou hrazeny příspěvky v mateřství, otcovství a rodičovství, přičemž každý z aktérů (zaměstnanec, zaměstnavatel a OSVČ) odvádí do systému 0,1 % hrubé mzdy.

Ne všechny země s uzákoněnou mateřskou dovolenou ji poskytují bez výhrad všem matkám zapojeným na trhu práce, tj. zaměstnankyním, živnostnicím i ženám nezaměstnaným, hledajícím práci. Ve většině zemí, včetně České republiky, mají nárok na peněžitou pomoc v mateřství pouze ty matky, které jsou zaměstnané a/nebo splňují podmínku účasti na relevantním pojištění.

Česká republika patří mezi země s nejdélsím obdobím nároku na peněžitou dávku v mateřství nejen v Evropě, ale i ve světě (tabulka 1). Jak bylo zmíněno v předchozí kapitole, v ČR vzniká nárok na placenou mateřskou dovolenou po dobu 28 týdnů, což je déle, než doporučuje Mezinárodní organizace práce ILO⁴. Naopak v souladu s doporučením ILO, které stanovuje jako žádoucí příspěvek ve výši 2/3 předchozí mzdy, zvolila ČR za základ pro výpočet příspěvku 69 % denního vyměřovacího základu (DVZ). Běžnou praxí evropských zemí je však úhrada podílu mzdy ve výši 90 – 100 % (tabulka 1).

V řadě zemí včetně České republiky je stanoven denní maximální limit, do kterého je příjem při výpočtu příspěvku v mateřství plně započítán, či maximální výše poskytovaného příspěvku. Stanovený limit je pro skupiny s vyššími pracovními příjmy znevýhodňující. V některých zemích proto rozdíl do plné náhrady mzdy doplácí na základě doporučení státních orgánů zaměstnavatel (např. Norsko, Německo), jinde je úhrada rozdílu předmětem kolektivní smlouvy zaměstnavatele se zaměstnanci v rámci prorodinných opatření (Dánsko, Francie a Itálie). Matějková a Palonciová [2004] navrhují, že by bylo vhodné, aby se těmito vzory nechal inspirovat i český sociální systém a dodávají, že v případě vlastní platební neschopnosti by zaměstnavatel mohl o příspěvek na úhradu rozdílu žádat fond nemocenského pojištění. Otázkou je, zda by takovéto opatření nevedlo zaměstnavatele ze strachu z velkých nákladů k odmítání mladých žadatelek o práci.

Kromě výše zmíněných omezení a limitů vstupují do hry povinnost zdaňovat PPM či z ní dokonce odvádět pojistné na sociální zabezpečení. Jedinými zeměmi, kde se PPM nedaní, ani z ní není třeba odvádět pojistné, jsou ČR, Německo, Litva, Portugalsko, Rakousko, Slovensko, Irsko a Kypr.

Údaje uvedené v tabulce 1 a v grafu 1 je proto nutno brát pouze jako orientační. Deklarovaná výše náhrady předchozího platu ženy není státem dodržována v každé zemi v celé délce mateřské dovolené, od hry vstupují zmiňované limity započítatelného předchozího příjmu a maximální výše PPM, a navíc je ve většině zemí PPM zdaňována a někde jsou příjemci povinovani odvádět z ní i příspěvky na pojistné. Švédsko a Norsko například poskytují rodičovskou dovolenou, kterou si může vybrat kterýkoli z rodičů – Švédsko v délce 480 dní (téměř 69 týdnů) ve výši 80 % příjmu prvních 390 dní a v maximální výši 20 EUR za den po zbývajících 90 dní (20 EUR za den odpovídá cca 27 % průměrného měsíčního příjmu) a Norsko v délce 42, resp. 52 týdnů při náhradě 100, resp. 80 % původního příjmu, s maximálním denním limitem¹⁰. V Belgii je příjem prvních 30 dní nahrazován z 82 %, zbývajících 75 dní je příjemkyni vypláceno pouze 75 % příjmu s maximální horní hranicí. Také ve Velké Británii není přes neoddiskutovatelná zlepšení sociálního systému posledních let situace tak příznivá, jak by se z grafu 1 mohlo zdát. Náhrada 90 % mzdy se (bez horního limitu) vztahuje jen na část z 26-týdenní MD¹¹, konkrétně na prvních 6 týdnů. Zbytek MD je dotován částkou £102,80 týdně, která nedosahuje ani čtvrtiny průměrného měsíčního platu v zemi.

Graf 2 zobrazuje situaci po započtení všech limitů vyplácení PPM, zdanění a odvodů na sociální pojištění. Pro srovnatelnost byla za základ výpočtů vzata průměrná měsíční mzda v jednotlivých zemích. Měsíční PPM, vypočtená ze základu průměrné měsíční mzdy a snížená o případné daně a pojistné, byla nakonec vztahena k opět k průměrné hrubé mzdě, čímž byl získán reálný náhradový poměr předchozí (hrubé) mzdy. Přímkou v grafu zobrazují průměrnou délku MD v souboru (šrafovaná čára = bez Norska a Švédska) a průměrnou hodnotu náhrady předchozí mzdy.

Vidíme, že situace se výrazně mění v zemích s vysokými odvody (Nizozemí, Polsko, Slovinsko) a daněmi (Dánsko, Finsko, Švédsko, Belgie¹²), a také v Irsku a UK, kde platí výrazně nízký horní limit PPM. Hodnota náhrady předchozí hrubé mzdy klesla i v Německu, Rakousku a Francii, kde se PPM vypočítává z čisté mzdy. Také Česko si díky limitům příjmu započítatelného pro výpočet PPM mírně pohoršilo, stále si nicméně mezi ostatními zeměmi drží díky výrazně dlouhé MD slušné postavení. Z grafu je zřejmé, že většina zemí dává přednost spíše kratší mateřské dovolené při relativně vysoké náhradě mzdy. Pouze Estonsko dosahuje v obou kategoriích nadprůměrných hodnot. Naopak Malta v obou směrech zaostává. Jen velmi zřídka se délka MD a procentní náhrada mzdy snoubí tak, aby obě tyto charakteristiky dosahovaly vysokých hodnot. Zpravidla platí, že delší mateřská dovolená znamená nižší náhradu ušlé mzdy (graf 2).

Je poměrně obtížné najít nějaký celkový ukazatel „velkorysosti“ zemí podle nastavení MD a PPM. V podstatě je možné PPM z finančního hlediska nazírat ze dvou základních úhlů pohledu. Prvním je podíl z ušlé měsíční mzdy, který je matce v průběhu MD

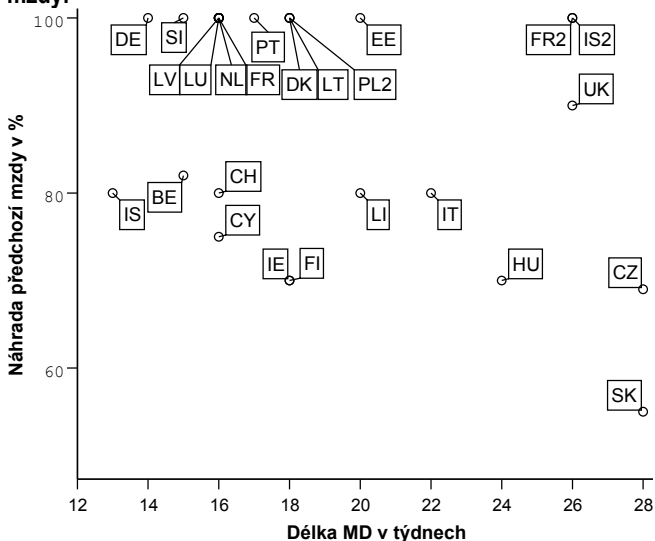
Tabulka 1. Mateřská dovolená a peněžitá pomoc v mateřství ve vybraných zemích.

Kód	Země	Typ pojištění (P)	Délka nároku v týdnech	Nahrazená část DVZ (v %)	Daň (2004)	Výše daně (PIT) z Ø mzdy (2004)	Odvody na sociální pojištění	Výše pojistného, odvedeného z PPM, v % (2004)
BE	Belgie	nemocenské P	15	82 (75)	A	26,60	N	-
CZ	Česko	nemocenské P	28	69	N	-	-	-
DK	Dánsko	placené z daní	18 (50)	100	A	30,60	A, jen důchodové	0,30
EE	Estonsko	nemocenské P	20	100	A	18,73	N	-
FI	Finsko	nemocenské P	18 (44)	70	A	24,20	A, jen nemocen.	1,50
FR	Francie	nemocenské P	16 nebo 26	100	A	13,10	A	6,70
IE	Irsko	sociální P	18	70	N	-	-	-
IS	Island	nemocenské P	13 (26)	80	A	25,50	A, jen důchodové	4,00
IT	Itálie	sociální P	22	80	A	18,60	N	-
CY	Kypr	sociální P	16	75	N	-	-	-
LI	Lichtenštejnsko	nemocenské P	20	80	A	n.a.	N	-
LV	Litva	nemocenské P	16	100	N	-	-	-
LT	Lotyšsko	nemocenské P	18 (59)	100	A	23,13	N	-
LU	Lucembursko	nemocenské P	16	100	A	8,90	A	10,65
HU	Maďarsko	sociální P	24	70	A	12,40	A, jen důchodové	8,50
MT	Malta	sociální P	13	611 EUR	N	-	-	-
DE	Německo	nemocenské P	14	100	N	-	-	-
NL	Nizozemsko	nemocenské P	16	100	A	8,50	A	38,20
NO	Norsko	nemocenské P	38 nebo 48	100 nebo 80	A	20,90	A	7,80
PL	Polsko	nemocenské P	16 nebo 18	100	A	6,1	A	26,96
PT	Portugalsko	sociální P	17	100	N	-	-	-
AT	Rakousko	nemocenské P	16	100	N	-	-	-
SK	Slovensko	nemocenské P	28	55	N	-	-	-
SI	Slovinsko	rodičovské P	15 (52)	100	A	11,31	A	22,93
ES	Španělsko	sociální P	16	100	A	12,70	A	6,35
SE	Švédsko	rodičovské P	76	80	A	24,00	N	-
CH	Švýcarsko	nemocenské P	16	80	A	10,00	A	11,00
UK	Velká Británie	Všeob. nár. P	26	90	A	15,90	A	9,40

Zdroje: MISSOC [2004], údaje o daních [EUROSTAT 2005].

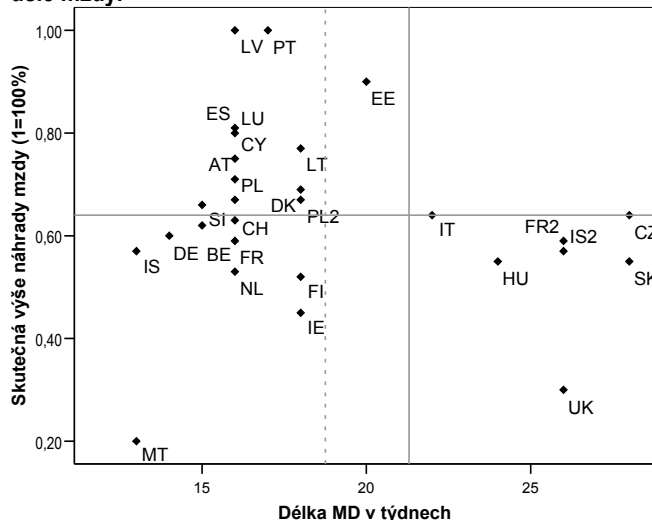
Poznámky: Všechny údaje se vztahují k případu narození pouze jednoho dítěte, tj. vícečetné porody nejsou zohledňovány. DVZ = denní vyměřovací základ. BE: 82 % předchozí mzdy hrazeno pouze během prvních 30 dní mateřské dovolené. Od 31. dne se náhrada snižuje na 75 %. V určitých případech je možno aplikovat úlevu na daních. DK - 18 týdnů (4 před porodem a 14 po porodu) je vyhrazeno pouze matce. Oba rodiče mají pak nárok na dalších 32 týdnů MD hrazených v plné výši. FI: 105 po sobě jdoucích dní (bez nedělí) je rezervováno matce. Kterýkoli z rodičů má poté nárok na dalších 158 dní placených ve stejné výši jako prvních 105 (opět bez nedělí). FR: 16 týdnů placené MD je poskytováno při narození prvního a druhého dítěte; od třetího dítěte dále dovolená prodloužena o další dva týdny. IS: První tři měsíce jsou rezervovány pouze matce, další tři (hrazené ve stejné výši) si může vybrat kterýkoli z rodičů. LT: Po skončení MD má kterýkoli z rodičů nárok na vyplácení příspěvku ve shodné výši do 1 roku věku dítěte. NO: možnost vybrat si mateřskou dovolenou buď v délce 52 týdnů při 80% náhradě mzdy a nebo 42 týdnů při 100% náhradě mzdy. 4 týdny rezervované pouze otci (proto nepoužity při analýze). PL: Při narození prvního dítěte je poskytována mateřská dovolená v délce 16 týdnů, při druhém a dalším dítěti se zvyšuje na 18 týdnů. SE: Z 80 % nahrazován plat jen v prvních 390 dnech mateřsko-rodičovské dovolené. Zbýlé cca tři měsíce hrazeny fixní částkou 20 EUR na den. SL: Prvních 105 dní je rezervováno pouze matce. Oba z rodičů pak mají právo na dalších 260 dnů rodičovské dovolené hrazené ve stejné výši. UK: Z 90 % nahrazován plat jen v prvních 6 týdnech mateřské dovolené. Po zbytek mateřské poskytována částka v maximální výši 152 EUR či v 90 % náhrady platu, pokud je tato částka nižší.

Graf 1. Délka mateřské dovolené a výše náhrady předchozí mzdy.

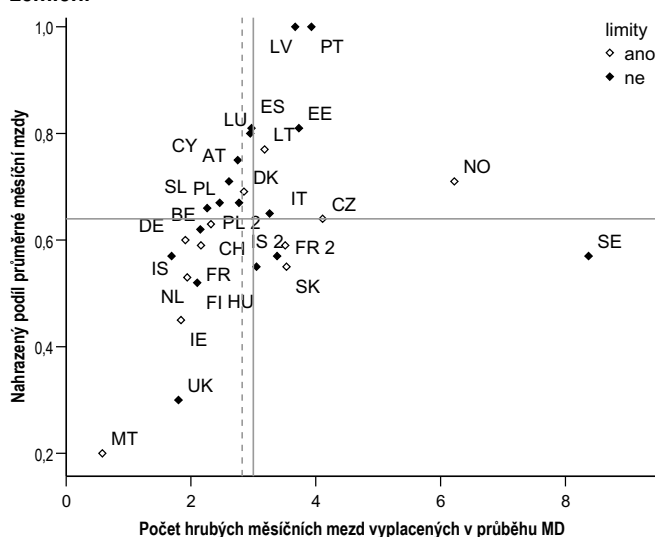
Zdroj: MISSOC [2004]. Poznámky: PL1 = Polsko: PPM při prvním dítěti v pořadí. PL2 = Polsko: PPM při druhém a dalším dítěti. FR 1 = Francie: PPM při prvním a druhém dítěti v pořadí. FR 2 = Francie: PPM při třetím a dalším dítěti. IS 2 = 6 měsíců mateřské dovolené. Ostatní popisky viz tabulka 1.

Graf 2. Délka mateřské dovolené a skutečná výše náhrady ušlé mzdy.

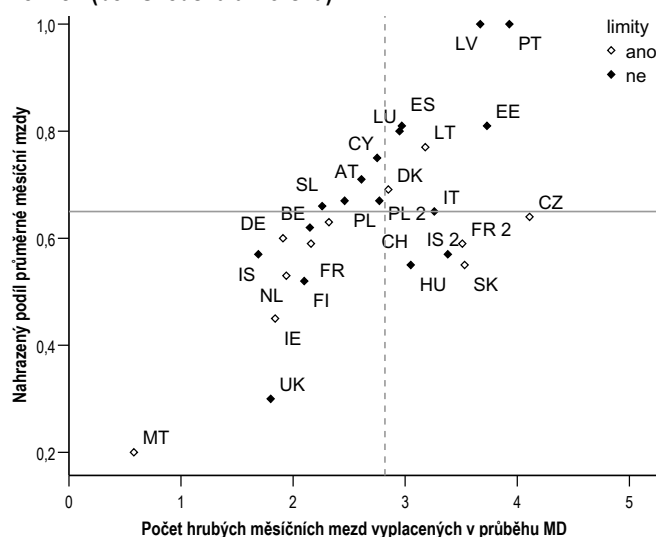
Zdroj: MISSOC [2004], EUROSTAT [2005], vlastní výpočty. Poznámky: PL 1 = Polsko: PPM při prvním dítěti v pořadí. PL 2 = Polsko: PPM při druhém a dalším dítěti. FR 1 = Francie: PPM při prvním a druhém dítěti v pořadí. FR 2 = Francie: PPM při třetím a dalším dítěti. IS 2 = 6 měsíců mateřské dovolené. Ostatní popisky viz tabulka 1. Přímkový graf zobrazuje průměrnou délku MD v souboru (šrafovaná čára = bez Norska a Švédska) a průměrnou hodnotu náhrady předchozí mzdy.

Graf 3. Peněžitá pomoc v mateřství ve vybraných evropských zemích.

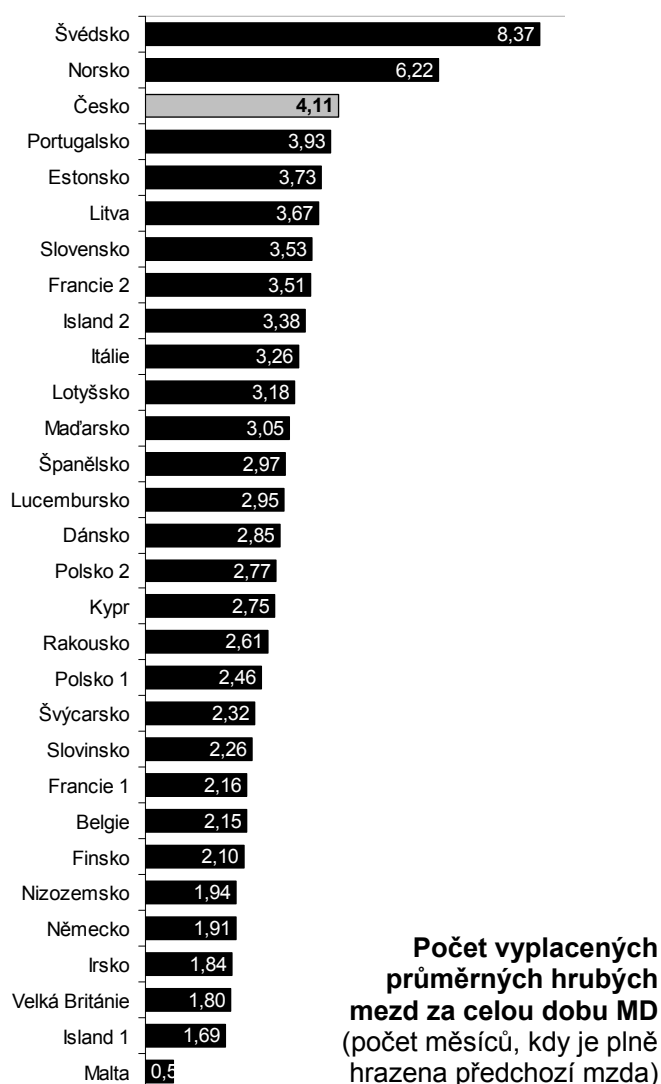
Zdroj: MISSOC [2004], EUROSTAT [2005], vlastní výpočty. Poznámky: PL 1 = Polsko: PPM při prvním dítěti v pořadí. PL 2 = Polsko: PPM při druhém a dalším dítěti. FR 1 = Francie: PPM při prvním a druhém dítěti v pořadí. FR 2 = Francie: PPM při třetím a dalším dítěti. IS 2 = 6 měsíců mateřské dovolené. Ostatní popisky viz tabulka 1. Přímký v grafu zobrazují průměrnou délku MD v souboru (šrafovaná čára = bez Norska a Švédska) a průměrnou hodnotu náhrady předchozí mzdy.

Graf 4. Peněžitá pomoc v mateřství ve vybraných evropských zemích (bez Švédska a Norska).

Zdroj: MISSOC [2004], EUROSTAT [2005], vlastní výpočty. Poznámky: PL 1 = Polsko: PPM při prvním dítěti v pořadí. PL 2 = Polsko: PPM při druhém a dalším dítěti. FR 1 = Francie: PPM při prvním a druhém dítěti v pořadí. FR 2 = Francie: PPM při třetím a dalším dítěti. IS 2 = 6 měsíců mateřské dovolené. Ostatní popisky viz tabulka 1. Přímký v grafu zobrazují průměrnou délku MD v souboru (šrafovaná čára = bez Norska a Švédska) a průměrnou hodnotu náhrady předchozí mzdy.

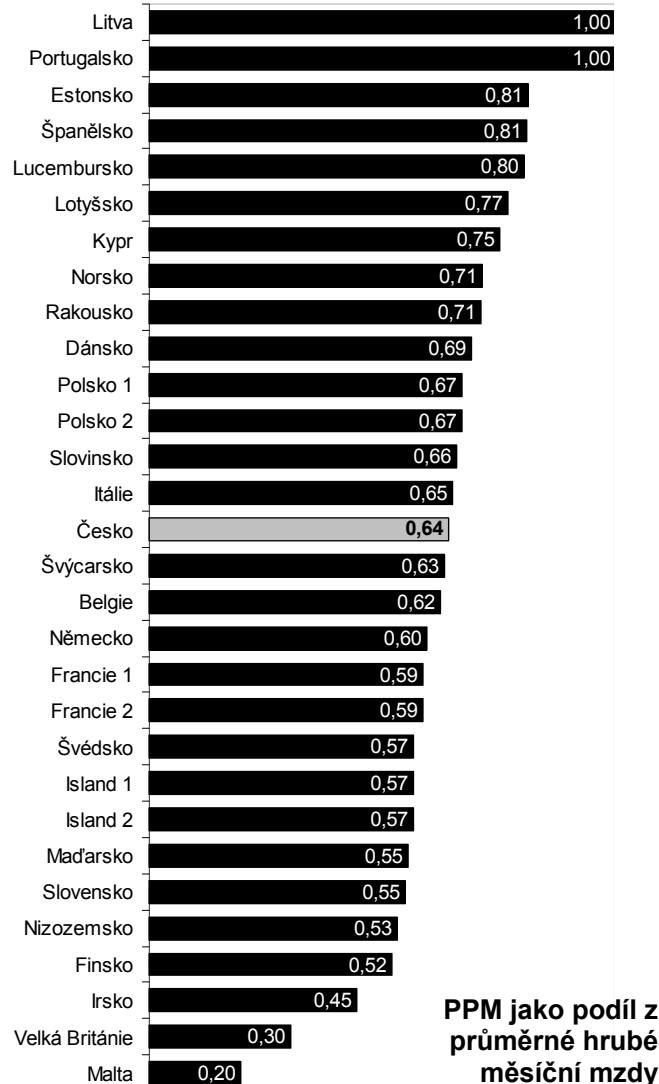
Graf 5. Obnos vyplacený na PPM v průběhu MD.

Počet vyplacených průměrných hrubých mezd za celou dobu MD (počet měsíců, kdy je plně hrazena předchozí mzda)

Zdroj: MISSOC [2004], EUROSTAT [2005], vlast. výpočty.

Graf 6. Nahrazený podíl průměrné hrubé mzdy.

PPM jako podíl z průměrné hrubé měsíční mzdy

Zdroj: MISSOC [2004], EUROSTAT [2005], vlast. výpočty.

nahrazován, druhým je celkový objem peněz, který matka dostane za celou MD. Výše nahrazovaného podílu předchází mzdy je důležitá zejména pro ty matky, které nechtějí nebo nemohou zůstat s dítětem doma dlouho a nemohou si dovolit výrazné snížení příjmu. Celkový vyplacený obnos peněz je významný z pohledu státního rozpočtu a víc pravděpodobně zajímá ty matky, které upřednostňují delší MD. Grafy 3 a 4 zobrazují rozložení zemí v závislosti na těchto dvou kritériích. Grafy 5 a 6 přehledně znázorňují jejich pořadí podle každého kritéria.

Je zřejmé, že celkový obnos peněz vyplacený v průběhu MD úzce souvisí s náhradou předchozí mzdy (graf 4; $r=708^{**13}$). Pouze země, kde se PPM skládá také z plošných příspěvků (UK), či ve kterých zasahují do výpočtu PPM nejruznější omezení (ČR, SK), se výrazněji odklání od trendu. Podobně také státy s nadprůměrně dlouhou dovolenou jako Norsko a Švédsko zřetelně vybočují (graf 3). Zde je ale opět nutné upozornit, že v těchto dvou zemích se ve skutečnosti jedná spíše o rodičovskou dovolenou, jimi dosahované hodnoty nejsou zcela srovnatelné. Pro přiblížení obsahu grafů je dobré poznamenat, že celkový obnos peněz znázorněný na ose x není vlastně nic jiného než počet průměrných hrubých měsíčních mezd v dané zemi vyplacených na PPM za celou dobu trvání MD.

V grafech 3 a 4 jsou odlišeny státy, které aplikují horní limity na částku PPM, a státy, jež výši PPM nijak neomezuje. V těchto zemích, označených plným kosočtvercem, může PPM nabýt jakýchkoli hodnot v závislosti na předchozí mzdě. Budoucí matky s vysokými průměrnými výdělky nejsou v takovýchto zemích tedy nijak znevýhodňovány. Naopak státy, kde jsou limity na výši PPM, tj. Česko, Slovensko, Irsko, Nizozemí, Francie, Švýcarsko, Malta, Lotyšsko, Německo a Dánsko¹⁴, přerozdělují zisky z pojistného ve prospěch nízkopříjmových kategorií. Je ovšem nutné podotknout, že v každé zemi je limit nastaven jinak vysoko. Zatímco například ve Švýcarsku (ženevský kanton) a Nizozemí je maximální výše mzdy, ze které je PPM vypočítávána, rovna zhruba dvojnásobku průměrné měsíční mzdy v zemi, v ČR je to už jen 1,3 průměrné mzdy a na Slovensku dokonce jen jedna průměrná mzda¹⁵. Pokud vezmeme v úvahu skutečně maximální možnou částku příspěvku v mateřství vyplacenou v jednom měsíci (po zdanění a odvodech na pojistném) a vztáhneme ji k průměrné hrubé mzdě v zemi, zjistíme, že nejvyšší maximální limit najdeme v Lotyšsku (2,69 průměrné mzdy za měsíc), pak následuje Švýcarsko (1,04), Francie (0,84), Nizozemí (0,72) a Česko (0,69) a nakonec Irsko (0,45) a Malta (0,20).

Pokud zanedbáme Švédsko a Norsko, jejichž MD není mateřskou dovolenou v pravém slova smyslu, zjistíme, že v České republice je na PPM (základ: průměrná hrubá mzda v zemi) vypláceno bezkonkurenčně nejvíce peněz (graf 5).

Je velmi dobře vidět, že přestože výše náhrady dosahuje v ČR ve skutečnosti pouze průměrných 64 % předchozího výdělku, ČR si díky nadprůměrně dlouhé době trvání mateřské dovolené udržuje náskok před ostatními zeměmi. Obecně se v horní polovině žebříčku nalézají především země, které poskytují relativně dlouhou MD. Pouze Portugalsko a Litva přispívají výrazně ke své přední pozici vysokou procentní náhradou předchozí mzdy.

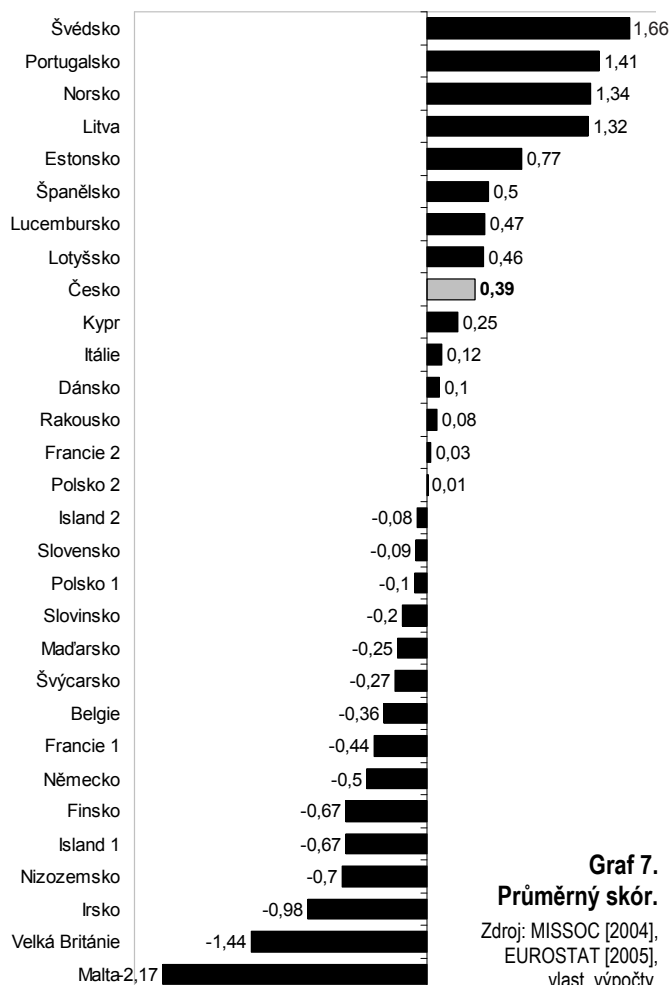
Graf 6 ukazuje podíl z průměrné hrubé mzdy, který je v dané zemi měsíčně vyplácen na PPM. Hodnota v grafu je v podstatě měřítkem srovnatelnosti (co do finančního ohodnocení) zaměstnání a raného mateřství. Podmínky vyplácení PPM v zemích, které se nalézají na předních příčkách, by zřejmě vyhovovaly především ženám, které si nemohou dovolit výrazné snížení příjmu v průběhu MD.

Je nesnadné obecně říci, který stát vyplácí nejtědřejší dávky v mateřství. Samotná délka nároku není určující. Tato skutečnost je evidentní na již zmíněném příkladu Velké Británie, která sice poskytuje poměrně dlouhou mateřskou dovolenou (26 týdnů), ale v plné výši je náhrada mzdy vyplácena pouze prvních 6 týdnů, na zbytek doby je aplikovaný maximální denní limit, peněžita pomoc v mateřství je zdaňována a ještě navíc nepřísluší všem matkám (pokrytí není univerzální). I když vezmeme v úvahu jen ty státy, které nahrazují mzdu v plné výši po celou dobu mateřské dovolené, jako například Portugalsko, najdeme další nevýhody. V tomto konkrétním případě je to fakt, že se doba strávená na mateřské dovolené nezapočítává do náhradní doby pojištění.

Graf 7 je výsledkem snahy zkombinovat oba úhly pohledu na PPM. Za každou zemi byl vypočten jakýsi průměrný skór, rovnající se součtu hodnot směrodatných odchylek za každou z charakteristik vydělený dvěma. Oba úhly pohledu – celkem vyplacený obnos peněz a procentní náhrada průměrné hrubé měsíční mzdy – mají tedy stejnou váhu. Hodnota v grafu udává, jak daleko a kterým směrem od průměru jednotlivé země leží. Vidíme, že kromě Švédska a Norska, jejichž výborné umístění je způsobeno extrémně dlouhou mateřskou-rodičovskou dovolenou, se obě dvě charakteristiky nejlépe snoubí v Portugalsku, Litvě a Estonsku. Nad průměrem se dále nachází i Španělsko, Lucembursko, poslední pobaltská země Lotyšsko, Česká republika a Kypr. Následuje rozsáhlá skupina zemí pohybující se okolo průměru a nakonec země výrazně podprůměrné v obou ohledech, totiž Malta, Velká Británie a Irsko.

Celkově můžeme konstatovat, že finančně nejpříznivější systém mateřské dovolené a dávek v mateřství najdeme v Pobaltí, Portugalsku, Francii (za předpokladu, že žena čeká již třetí dítě) a přes nízký podíl náhrady předchozího platu také v ČR. Skandinávské státy je obtížné s ostatními zeměmi porovnávat. Zejména ve Švédsku, Norsku a na Islandu šla rodinná politika směrem k nerozlišování mateřské a rodičovské dovolené. Otec má s výjimkou období před porodem velice podobný nárok na dovolenou jako matka, a proto, pokud bychom porovnali PPM v období vyhrazeném pouze matce, tyto státy by za ostatními zřetelně zaostávaly. Dánsko a Finsko se 18ti, resp. 15 týdny výhradně mateřské dovolené mají schéma podobnější zbytku Evropy. Dánsko se v celkovém porovnání pohybuje okolo průměru, Finsko díky nižší procentní náhradě mzdy a existenci limitu na výchozí započitatelnou mzdu (podobně jako v ČR) spíše na nižších příčkách.

Poměrně překvapivé je nepřilíhlivé umístění Nizozemí, Německa a Belgie, které jsou zpravidla považovány za státy s vysoce solidární prorodinnou politikou. Neočekávaná je také poměrně nízká úroveň PPM v tradičně prorodinném Polsku. Vysvětlením může být ovšem právě zdejší silná role a autonomie rodiny, důraz na tra-

Graf 7.
Průměrný skór.

Zdroj: MISSOC [2004],
EUROSTAT [2005],
vlast. výpočty.

diční uspořádání a z toho vyplývající relativní nezávislost (alespoň proklamovaná) rodiny na sociální podpoře poskytované státem.

Shrnutí

Česká republika se při zohlednění kritérií použitých v této práci řadí ve sféře finanční podpory vyplácené během mateřské dovolené k nejvelkorysejším zemím. Výšší procentní náhrady ušlé mzdy a délkou MD se podobá Slovensku, Maďarsku a Francii (při narození třetího a dalšího dítěte). Více než kterákoliv jiná země se celkovým obnosem peněz vyplacených v rámci mateřské dovolené, blížíme ke štedrým skandinávským zemím, jako jsou Švédsko a Norsko, tedy zemím sociálně-demokratického typu [Esping-Andersen 1990], kde ovšem mluvíme spíše o rodičovské dovolené. Takovýto výsledek je zcela jistě pozitivní, nicméně poskytuje jen jeden úhel pohledu.

Kompenzace předchozího platu skrze peněžitou pomoc v mateřství dosahuje v ČR pouze 69 % a existuje zde i horní limit vyplácené částky ve výši 419 Kč denně. Ačkoliv je peněžítá pomoc v mateřství dávkou nemocenského pojištění konstruovanou se záměrem zmírnit příjmový pokles zaměstnankyně (takže ženy s různou výší platu dostávají na mateřské dovolené různý příjem), stanovení maximální denní hranice peněžité pomoci ve svém důsledku tento záměr oslabuje. Lze říci, že taková konstrukce dávky postihuje jak mladé ženy s malými nástupními platy, tak ženy s vysokými příjmy, u nichž dojde v období porodu dítěte k zásadnímu poklesu příjmu.

V případě osamělých matek nebo v případě porodu více dětí platí prodloužená doba poskytování dávky, nicméně její denní výše zůstává stejná, takže to jsou právě neúplné rodiny s matkami samoživitelkami v čele, které se často v období výchovy malých dětí dostávají kvůli absenci druhého příjmu v rodině do závislosti na systému sociální pomoci.

Z hlediska možností sladění rodičovských aspirací a profesních ambicí (nebo i jen zajištění základních potřeb rodiny) se zdá, že je stávající český model v porovnání s jinými evropskými zeměmi spíše zastaralý a nereaguje dostatečně na potřeby lidí žijících v současné společnosti. Jak podotýkají Matějková a Palonciová [2004], celý systém je příliš uniformní a statický a diferenciací životních stylů a strategií posledních let není v současném modelu české rodinné politiky dostatečně obsažena. Mateřská dovolená je sice svou délkou a štedrostí v Evropě ojedinělá, ale prospělo by, kdyby byla po vzoru skandinávských zemí více flexibilní. Ve většině evropských zemí je možné lépe kombinovat péči o dítě předškolního věku se zaměstnáním, rodičům jsou dány různé varianty uspořádání pracovního a rodinného života. Inspirující je především možnost volby mezi kratším obdobím mateřské (mateřsko-rodičovské) dovolené a vyšší měsíční finanční podporou či delší dovolenou na úrovni nižšího měsíčního příspěvku, možnost odložit část dovolené do vyššího věku dítěte a rozdělit dovolenou mezi rodiče.

Poznámky

- 1 Tento text je přepracovanou verzí části mé diplomové práce obhájené na FF UK v únoru 2006 [Soukupová 2006]. Jeho příprava byla podpořena Grantovou agenturou AV ČR v rámci projektu Sociální a ekonomické charakteristiky mimomanželské plodnosti (1QS 700280552).
- 2 Tj. vojenská a civilní služba, pobírání důchodu z důchodového pojištění, vedení v evidenci uchazečů o zaměstnání a pobírání nemocenského pojištění nebo peněžité podpory v mateřství po zániku nem. pojištění.
- 3 Podle současné právní úpravy může na mateřskou dovolenou nastoupit otec dítěte pouze v případě, že matka dítěte zemřela, nebo z vážných zdravotních (či jiných) důvodů nemůže sama pečovat o dítě. Podle připravované novely zákona o nemocenském pojištění bude otci umožněno nastoupit na mateřskou dovolenou namísto matky po uplynutí 6 týdnů od porodu dítěte nebo se s matkou střídát (doba mateřské dovolené rodičů společně však za normálních okolností nesmí překročit 28 týdnů).
- 4 Podle doporučení Mezinárodní organizace práce ILO je minimální délka placeného období mimo zaměstnání z důvodu těhotenství či narození dítěte 12 týdnů, doporučuje se však 14 týdnů.
- 5 Vysvětlivky zkratk státní jsou v tabulce 1. PL 1(I) = Polsko: PPM při prvním dítěti v pořadí. PL 2(II) = Polsko: PPM při druhém a dalším dítěti. FR1(I) = Francie: PPM při prvním a druhém dítěti v pořadí. FR 2(II) = Francie: PPM při třetím a dalším dítěti. IS = Island: mateřská dovolená vyhrazená pouze matce. IS 2 = Island: Mateřská dovolená plus další 3 měsíce, které si může vybrat kterýkoli z rodičů.

- 6 Speciální případ je Slovinsko, kde mateřská dovolená jako taková dosahuje pouze 15 týdnů, nicméně ihned poté následuje rodičovská dovolená v délce 37 týdnů, taktéž hrazena ve výši 100 % předchozí mzdy. Matce (rodiči) je tedy předchozí mzda vypláceny v plné výši celkem po dobu 52 týdnů, což je jev v této části Evropy ojedinělý, svým pojetím se blíží praxi skandinávských států, které taktéž poskytují štedrý příspěvek po dobu trvání jak mateřské, tak rodičovské dovolené. Podobně také v Lotyšsku je od skončení mateřské dovolené do 1 roku věku dítěte vyplácena rodičovská dávka ve výši 70 % předchozí mzdy.
- 7 Až do roku 2004, kdy Slovensko změnilo pravidla ohledně výpočtu peněžité pomoci v mateřství a snížilo procentuální náhradu z 90 % na 55 %, byl náhrada mzdy v ČR dokonce nejnižší v Evropě.
- 8 Procentní náhrada mzdy byla v Irsku v roce 2005 zvýšena na 75 % a nyní dosahuje již 80 %.
- 9 Ve Švédsku existuje pouze Vyrovnávací příspěvek v mateřství, který náleží jen ženě v případě, že nemůže z důvodu fyzické náročnosti vykonávat svou původní práci. Tento příspěvek nahrazuje mzdu z 80 % a poskytuje se na maximálně 50 dní z 60 dní před očekávaným porodem. V ostatních případech je uplatňován koncept rodičovsko-mateřské dovolené.
- 10 Z toho 3 týdny před porodem a 6 týdnů po porodu jsou vyhrazeny pouze matce a 4 týdny po uplynutí minimálně 6 týdnů po porodu jsou rezervovány pouze otci. Státní příspěvek je limitován horní hranicí šestinásobku ročního základu sociálního pojištění ročně (tj., 42,953 EUR pro rok 2004, což ovšem představuje částku vyšší než průměrný roční příjem), ale zaměstnavatel může rozdíil mezi příspěvkem a 80 %, resp. plnou výší předchozího příjmu, dorovnat.
- 11 Zaměstnanci, kteří pracovali pro stejného zaměstnavatele minimálně 26 týdnů do začátku 14. týdne před očekávaným datem porodu, mají dokonce nárok na 52 týdnů mateřské dovolené. Po tuto dobu jim je drženo pracovní místo, ale posledních 26 týdnů se neproplácí, pokud se zaměstnavatel nerozhodne jinak.
- 12 V Belgii je v určitých případech možno odvodů na sociální pojištění snížit.
- 13 Pravděpodobnost, že mezi těmito dvěma proměnnými je vyjádřena počtem hvězdiček podle hodnoty r (Pearsonův koeficient korelace). ** znamená $p=0,01$, tj. vysoká pravděpodobnost korelace.
- 14 V Německu a Dánsku sice oficiálně existuje horní limit PPM, ve skutečnosti je ale rozdíil mezi tímto limitem a plnou mzdou vyrovnávám zaměstnavatelem na základě kolektivních smluv.
- 15 K 1. 5. 2005 ale už 1,5 průměrné mzdy.

Literatura

- Esping-Andersen, G. 1990. *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge: Polity Press.
- Eurostat. 2005. *Social protection in the European Union*. http://epp.eurostat.cec.eu.int/cache/ITY_OFFPUB/KS-NK-05-014/EN/KS-NK-05-014-EN.PDF
- Chvátalová, I. 2003. *Peněžité dávky v nemoci a mateřství v Evropské unii*. Praha: LINDE.
- Kocourková, J. 2004. "Problémy rodinné politiky v České republice". Příspěvek na konferenci SPRSV v Pardubicích. <http://www.planovanirodiny.cz/view.php?cisloclanku=2006010624>
- Krieger, H. 2005. "Demographic changes in Europe: Implications for family policy". Příspěvek přednesený Radě Evropy ve Štrasburku 24.-25. 5. 2005. <http://www.eurofound.eu.int/docs/areas/populationandsociety/krieger050524>
- MISSOC. 2004. *Social protection in the Member States of the EU, of the European Economic Area and in Switzerland – Situation on 1 May 2004*. Evropská komise – DG Employment, Social Affairs and Equal Opportunities. http://europa.eu.int/comm/employment_social/social_protection/missoc_tables_en.htm
- MPSV. 2004. *Národní zpráva o rodině* (online). Praha: MPSV. http://www.mpsv.cz/files/clanky/899/zprava_b.pdf
- MPSV. 2005. *Národní koncepce rodinné politiky* (online). Praha: MPSV. http://www.mpsv.cz/files/clanky/2125/koncepce_rodina.pdf
- OECD. 2005. *Personal income tax - Single individual without children at the income level of the average production worker*. OECD. <http://www.oecd.org/dataoecd/12/53/3474411.xls>
- OECD. 2005. *Taxing Wages 2003-2004, selected charts and tables*. OECD. (cit. 2005-11-24). <http://www.oecd.org/dataoecd/33/28/34545117.pdf>
- Matějková, B. a Palonciová, J. 2003. *Rodinná politika ve vybraných evropských zemích I*. Praha: VÚPSV.
- Matějková, B. a Palonciová, J. 2004. *Rodinná politika ve vybraných evropských zemích II*. Praha: VÚPSV.
- Příbyl, J. a kol. 2003. *Mateřská a rodičovská dovolená*. 2. aktualizované vydání. Praha: GRADA Publishing.
- Soukupová, E. 2005. *Podpora rodin s dětmi v Evropě*. Diplomová práce obhájená v únoru 2006 na FF UK v Praze.

Postoje k imigrantům v České republice a v Evropě*

Yana Leontiyeva
Sociologický ústav AV ČR

Následující článek prezentuje krátkou explorační analýzu vybraných postojů vůči migrantům a menšinám provedenou na základě dat z šetření ISSP 2003 Národní identita.

Téma mezinárodní migrace začíná v posledním desetiletí nabývat na důležitosti i v České republice. Je tomu tak přesto, že procento cizinců žijících v ČR je stále výrazně nižší než obdobné ukazatele ve většině západoevropských států. Imigrace je pro Česko sice poměrně novým fenoménem, tato země však zároveň patří ke státům s největším průměrným meziročním nárůstem počtu cizinců [OECD 2005].

Oficiální statistiky z roku 1994 uvádějí kolem 104 tisíc zaevidovaných cizích státních příslušníků, ovšem např. za deset následujících let se tento počet zdvojnásobil [Český statistický úřad 2006]. Dnes tvoří cizinci přibližně 2,3 % celkové populace ČR. Ke konci března letošního roku o něco více než 287 tisíc cizích státních příslušníků získalo povolení k pobytu na území ČR. Podle oficiálních statistik [Český statistický úřad 2006] jsou nejvíce zastoupeni Ukrajinci (cca 88 tis.), Slováci (cca 50 tis.), Vietnamci (cca 37 tis.), Poláci (cca 18 tis.) a Rusové (cca 16 tis.). Tyto statistiky ovšem nezachycují cizince nacházející se na českém území bez platného povolení k pobytu.

Kromě nově přicházejících migrantů, z nichž velká část dosud nezískala české občanství, v ČR existují tzv. národnostní menšiny. Jejich status je přesně definován zákonem. Nejčerstvější (i když ne nutně nejpřesnější) údaje o počtech příslušníků národnostních menšin najdeme ve výsledcích posledního Sčítání lidu domů a bytů z roku 2001, které odhalilo 308 tis. českých občanů hlásících se k jiné než české, moravské a slezské národnosti. Nejčastěji to jsou Slováci (cca 117 tis.), Poláci (cca 39 tis.), Němci (cca 35 tis.), Maďaři (cca 13 tis.), Rómové (cca 11 tis.), Ukrajinci (cca 5 tis.), Rusové (cca 3 tis.) a Vietnamci (méně než 1 tis.).¹

Ve srovnání se západní Evropou tato čísla nejsou vysoká a o české společnosti se tak dá stále mluvit spíše jako o národnostně homogenní. Česká veřejnost, která nemá s přistěhovalectvím příliš dlouhou zkušenost, si ale pochopitelně nemůže nevšimnout zintenzivněné migračních pohybů a otázky imigrace postupně získávají pozornost médií. Bohužel ale, jak ukazuje řada studií [MKC 2003, Kaderka, Karhanová 2002], většinou se objevují v negativním kontextu. Ačkoliv přistěhovalectví prozatím není žhavé politické téma, jeho důležitost v posledních několika letech roste. Velké politické strany postupně zakomponovávají řešení problematiky imigrace do svých programů [Kopeček 2004]. Někteří vrcholoví politici využívají citlivost problémů souvisejících se zvyšujícím se počtem přistěhovalců a aktivně vstupují do veřejných debat na toto téma.

V České republice existuje několik studií mapujících postoje české veřejnosti vůči cizincům [viz např. Chaloupková, Šalamounová 2006; Rabušic, Burjanek 2003; Leontiyeva 2003; Wallace 2002; Nedomová, Kostelecký 1997]. Výsledky většiny těchto výzkumů veřejného mínění nejsou pro českou společnost příliš příznivé. Např. Nedomová a Kostelecký [1997] uvádějí, že postoje české společnosti k imigraci jsou bezpochyby negativní. Rabušic a Burjanek [2003] dodávají, že česká populace spíše odmítá koncept multikulturalismu, vyžaduje asimilaci cizinců a zároveň si nepřeje, aby stát jejich integraci podporoval.

Pro účely analýzy prezentované v tomto krátkém příspěvku používám data z českého šetření Národní identita, které bylo uskutečněno v roce 2003 v rámci mezinárodního výzkumného programu International Social Survey Programme (ISSP)². Kompletní český datový soubor je k dispozici v Sociologickém datovém archivu SOÚ AV ČR. Pro mezinárodní srovnání některých postojů jsem použila spojený mezinárodní soubor, který je pro nekomerční účely nově přístupný na webových stránkách projektu ISSP v datovém archivu ZA v Kolíně nad Rýnem³.

Podle výsledků ISSP 2003 má česká veřejnost poměrně vyhraněný názor na fenomén imigrace i přesto, že se s tímto jevem potkává poměrně krátce. Procento respondentů, kteří nemají názor nebo nejsou ochotni odpovídat na otázky týkající se přistěhovalectví, se většinou pohybuje jen okolo 10 % (výjimečně až 25 %), což je u postojových otázek přijatelné. Významná část respondentů ovšem při výběru odpovědi u některých otázek inklinovala k prostřední kategorii, kterou lze také považovat spíše za neutrální. Analýza neodpovědí neprokázala výraznou odlišnost nerozhodnuté části respondentů, a proto pokračuji s předpokladem náhodné distribuce nerozhodných odpovědí. Všechna níže uvedená procenta jsou spočítána z platných odpovědí.

Mezinárodní modul ISSP 2003 dotazovaný v rámci českého šetření Národní identita obsahuje baterii otázek, které operují s pojmem „opravdová národnost“⁴. Tato škála byla použita pro testování často diskutované dichotomie občanský stát versus národnostní stát. Respondenti byli požádáni, aby hodnotili důležitost uvedených atributů „opravdového češství“. Analýza výsledků ukázala, že podle názorů populace jsou nejdůležitější pro úspěšné zapojení se do české společnosti jazykové znalosti, zatímco křesťanské vyznání je nejméně podstatné (viz tabulka 1). Znamená to opravdu, že česká veřejnost je bez problému schopná přijmout mezi sebe řekněme např. česky mluvící muslimy? To sotva. Třebaže dotyční mluví česky, cítí se být Čechem a dokonce má i české občanství, v očích dvou třetin české populace nebude „opravdovým Čechem“, pokud nemá české kořeny a nebo se narodil mimo území. Česká veřejnost je stále více nakloněna vnímání státu jako etnické nebo národnostní entity.

Inklinace ke konceptu národnostního státu také souvisí s postoji vůči naturalizovaným národnostním menšinám. Podle výsledků ISSP 2003 jen třetina (35 %) respondentů souhlasí s tím, že český stát by měl národnostním menšinám poskytovat pomoc, aby si mohly uchovat původní zvyky a tradice⁵. Nicméně i mezi těmi, kdo s touto pomocí souhlasí, se skoro polovina zároveň domnívá, že lidé, kteří nesdílejí české zvyky a tradice, se nemohou zcela stát Čechy⁶. Zachování kulturní homogenity je pro českou veřejnost velmi důležité. Více než polovina (60 %) respondentů se domnívá, že pro zemi je lepší, když se různé rasové a etnické skupiny přizpůsobí a splynou s širší společností, než když si snaží udržovat svoje zvláštní kulturní zvyky.

Většina české veřejnosti nepovažuje imigraci za přínosnou, nýbrž ji naopak spojuje s negativními jevy. Více než třetina respondentů je přesvědčena, že přistěhovalci zvyšují míru kriminality (74 %), a více než polovina se domnívá, že místnímu obyvatelstvu berou práci (58 %)⁷. Podíl těch, kdo uznává pozitivní důsledky

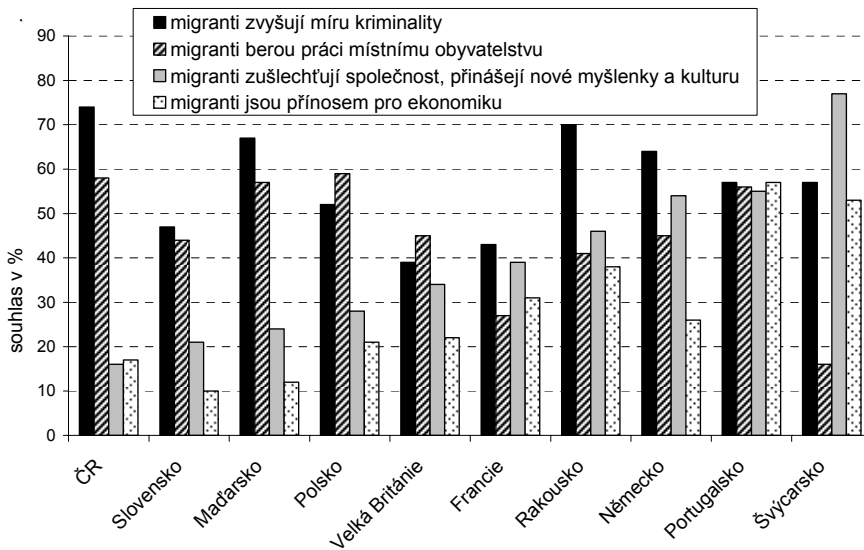
Tabulka 1. Atributy „opravdového češství“.

Jak důležité jsou následující věci pro to, aby byl člověk opravdový/a Čech/Češka?*	Zmíněno jako velmi důležité nebo spíše důležité, v %	Průměr, (standardní odchylka)
umět mluvit česky	91,4	1,52 (0,69)
cítit se Čechem/Češkou	87,3	1,67 (0,75)
mít české občanství	87,3	1,70 (0,76)
žít v České republice většinu svého života	82,4	1,80 (0,82)
respektovat politické instituce a zákony ČR	78,6	1,90 (0,85)
být narozen v České republice	77,9	1,93 (0,80)
mít české předky	70,5	2,08 (0,89)
být křesťanem	29,4	2,95 (1,05)

Zdroj: ISSP 2003.

Poznámky: Znění otázky viz poznámka 4. Průměr byl spočítán z hodnot na škále od 1 „velmi důležité“ do 4 „zcela nedůležité“.

Graf 1. Vnímání dopadů imigrace.

Zdroj: ISSP 2003.

imigrace, je už „tradičně“, výrazně nižší. Jen pětina respondentů souhlasí s tím, že přistěhovalci jsou přínosem pro českou ekonomiku a že zušlechťují českou společnost tím, že přinášejí nové myšlenky a kulturu (17 % a 16 % respondentů podle pořadí).⁸

Mezinárodní porovnání ukázalo, že vnímání důsledku imigrace v ČR je velmi podobné názorům většinové společnosti v ostatních střeoevropských zemích, které rovněž nemají s imigrací velkou zkušenost. Česká veřejnost je ve srovnání s vybranými zeměmi dokonce nejméně ochotna uznat, že imigrace a rostoucí kulturní různorodost může být pro společnost přínosem (viz graf 1). Spolu s Rakusy a Maďary mají Češi obavy ze zvyšující se kriminality, kterou spojují s přílivem přistěhovalců. Populace nových členských států EU jsou méně ochotné připustit, že nové přicházející migranti by mohli rozvíjet ekonomiku jejich zemí a navíc mají velký strach z konkurence na domácím trhu práce.

Negativní vnímání důsledku imigrace je spojeno s názory, že stát nemá mít velké závazky vůči cizincům. Polovina dotazovaných (57 %) se domnívá, že česká vláda vynakládá na pomoc přistěhovalcům příliš mnoho peněz⁹. Navzdory intenzivnímu zapojení cizinců do ekonomických aktivit v ČR, je imigrace je stále vnímána jako fenomén, který stát spíše finančně zatěžuje než mu přispívá. Proto není divu, že velká část domácí populace by dosavadní příliv imigrantů nejráději omezila: 69 % respondentů zastává názor, že současný počet přistěhovalců v ČR by se měl poněkud nebo hodně snížit¹⁰.

Negativní postoje české populace často nejsou založené na osobních zkušenostech. Jen o něco méně než polovina respondentů ISSP 2003 (47 %) zná osobně nějakého cizince, který se dlouhodobě přistěhoval do ČR¹¹. Většina respondentů (83 %) se přiznala, že nikdy neměla žádné osobní negativní zkušenosti s migranty¹². Vztah mezi osobními zkušenostmi s cizinci a tolerancí vůči nim je stále otázkou dalších studií. Lidé, kteří nějakého představitele jiných národností znají osobně, jsou většinou o něco tolerantnější vůči cizincům a jsou více ochotni podporovat možnost neomezeného pobytu cizinců v ČR [Leontiyeva 2003]. Kromě osobní zkušenosti jako velmi důležitý faktor při formování postojů vůči migrantům může přicházet v úvahu vliv masových médií, která jsou s velkou pravděpodobností pro určitou část populace jediným zdrojem informace o „neznámých“ cizincích.

Závěrem

Skutečnost, že se Česko v současnosti potýká s demografickou krizí, již nelze zapřít: česká populace v Evropě patří mezi neintenzivněji stárnoucí. Odhady ukazují že tento trend má trvalý charakter [Rabušic, Burjanek 2003]. Vezmeme-li v úvahu nepříliš optimistické demografické prognózy a také to, že přistěhovalci mají mnohem příznivější věkovou strukturu než místní obyvatelstvo, není divu že

někteří politici již začínají uznávat potřebu nových pracovních sil v produktivním věku.

Efektivita imigrace jako instrumentu pro řešení demografických problémů a deficitu na trhu práce se často zpochybňuje. Avšak poslední studie naznačují, že řízená imigrace může, když ne úplně zastavit, tak alespoň zpomalit nebezpečný trend stárnutí a úbytku populace. Tak či jinak, přistěhovalci je globálním fenoménem, který nelze jen tak zastavit. Je samozřejmé, že kromě výhod, jako je například ekonomické a kulturní obohacení pro hostující zemi, imigrace znamená mnoho výzev, vyžaduje nejen efektivní a srozumitelné politiky státu, ale také pochopení a přijetí ze strany majoritní populace. Proto šetření postojů vůči migrantům v nejbližších dekádách bude stále aktuální.

Tento příspěvek nabízí spíše explorační analýzu vybraných postojů vůči migrantům a menšinám. Další hloubková analýza by se pravděpodobně mohla zaměřit na odhalení a posouzení vlivu různých faktorů, které zmíněné postoje formují a ovlivňují. Data ze zmíněného výzkumu ISSP se k tomu přímo nabízejí.

Poznámky

- * Článek byl připraven v rámci projektu reg. č. 1J 004/04-DP1, který podporuje Ministerstvo práce a sociálních věcí ČR.
- 1 Všechny tyto národnosti mimo Vietnamců dnes patří k uznaným a státem podporovaným národnostním menšinám.
- 2 ISSP je dlouhodobý projekt mezinárodního srovnávacího sociologického výzkumu věnovaný aktuálním tématům jako například sociální nerovnosti, rodina a gender, role vlády, životní prostředí apod. Sběr dat pro český výzkum ISSP 2003 byl realizován v rámci projektu „ISSP 2002 a 2003 – Rodina a národ v komparativní perspektivě“ finančně podpořeného GA ČR (#403/02/1500). Data jsou vážena, N=1276. Kromě mezinárodního modulu soubor obsahuje dodatečné proměnné vzniklé na osnově dotazníku rozšířeného o specifické české otázky, které nebyly součástí povinného základu.
- 3 On-line katalog ZA je na adrese <http://zacat.gesis.org>. Do analýzy vstoupila data z vybraných 10 evropských zemí: Česká republika (N=1276), Polsko (N=1277), Slovensko (N=1152), Maďarsko (N=1021), Velká Británie (N=873), Německo (N=1287), Francie (N=1669), Rakousko (N=1006), Švýcarsko (N=1037) a Portugalsko (N=1602); data byla vážena podle celkové váhy.
- 4 Otázka 1: Podle některých lidí jsou následující věci důležité pro to, aby byl člověk opravdový/á Čech/Česka. Podle jiných důležité nejsou. Jak důležitá je podle Vás každá z následujících věcí...a) být narozen v České republice; b) mít české občanství; c) žít v České republice většinu svého života; d) umět mluvit česky; e) být křesťanem; f) respektovat politické instituce a zákony České republiky; g) cítit se Čechem/Českou; h) mít české předky. Varianty odpovědí: 1) velmi důležité, 2) spíše důležité, 3) spíše nedůležité, 4) zcela nedůležité. První dvě kategorie byly sloučeny a interpretovány jako vyjádření důležitosti.
- 5 Otázka 2: Do jaké míry souhlasíte nebo nesouhlasíte s následujícími výroky? a) Není možné, aby se lidé, kteří nesdílejí české zvyky a tradice, zcela stali Čechy; b) Národnostním menšinám by měla být poskytnuta vládní pomoc, aby si uchovaly své zvyky a tradice. Varianty odpovědí: 1) naprosto souhlasím, 2) souhlasím, 3) ani souhlas, ani nesouhlas, 4) spíše souhlasím, 5) naprosto nesouhlasím. První dvě kategorie byly sloučeny a interpretovány jako vyjádření souhlasu.
- 6 Otázka 3: Podle některých lidí je pro zemi lepší, když si různé rasové a etnické skupiny udržují svoje zvláštní zvyky a tradice. Podle jiných lidí je lepší, když se tyto skupiny přizpůsobí a splynou s širší společností. Který z těchto názorů se více blíží vašemu? Varianty odpovědí: 1) Pro společnost je lepší, když si skupiny udrží své zvláštní zvyky a tradice, 2) Je lepší, když se skupiny přizpůsobí a splynou s širší společností.
- 7 Otázka 4: Do jaké míry souhlasíte nebo nesouhlasíte s následujícími výroky? a) Přistěhovalci zvyšují míru kriminality; b) Přistěhovalci jsou obecně pro českou ekonomiku přínosem; c) Přistěhovalci berou práci lidem, kteří se narodili v České republice; d) Přistěhovalci zušlechťují českou společnost tím, že přinášejí nové myšlenky a kulturu; e) Vláda vynakládá na pomoc přistěhovalcům příliš mnoho peněz. Varianty

- odpovědi: 1) naprosto souhlasím, 2) souhlasím, 3) ani souhlas, ani nesouhlas, 4) spíše nesouhlasím, 5) naprosto nesouhlasím. První dvě kategorie byly sloučeny a interpretovány jako vyjádření souhlasu.
- 8 Podle dřívějších výsledků ISSP provedeného v roce 1995 se názory české veřejnosti na důsledky imigrace v čase výrazně nezměnily. Češi jen poněkud méně souhlasili s tím, že přistěhovalectví je přínosem pro českou ekonomiku, ale zároveň o něco častěji uznávali přínos pro kulturní obohacení. [Nedomová, Kostecký 1997]
- 9 Viz Otázka 4 v pozn. 7.
- 10 Otázka 5: Myslíte si, že by se měl současný počet přistěhovalců v České republice... 1) hodně zvýšit, 2) trochu zvýšit, 3) zůstat takový, jaký je, 4) trochu snížit, 5) hodně snížit.
- 11 Otázka 6 (dodatečná, pouze pro české ISSP 2003): Znáte osobně blíže nějaké cizince, kteří se dlouhodobě přistěhovali do ČR z jiné země? Varianty odpovědi: 1) Ano, 2) Ne.
- 12 Otázka 7 (dodatečná, pouze pro české ISSP 2003): Máte osobně nějaké negativní zkušenosti s přistěhovalci? Varianty odpovědi: 1) Ano, 2) Ne.

Literatura a použité zdroje

Český statistický úřad 2006. Cizinci v ČR. http://www.czso.cz/ciz/cizinci.nsf/izinci_v_cr [naposledy navštíveno 20. 08. 2006].

- Chaloupková J., P. Šalamounová 2006. "Postoje k imigrantům a dopadům migrace v evropských zemích". *Sociologický Časopis/Czech Sociological review* 5 (1): 79-92.
- Leontijeva, Y. 2003. „Cizinci v ČR: „my“ a „oni“?“. *Naše společnost* 2003/3-4.
- Nedomová A., T. Kostecký 1997. "The Czech National Identity". *Czech Sociological review* 5 (1): 79-92.
- Kaderka, P., Karhanová, K. 2002. *Obraz cizinců v médiích*. Praha: Ústav pro jazyk český
- Kopeček, L. 2004 "České politické strany a přistěhovalectví v kontextu evropských trendů". In: Mareš M. et al. 2004. *Etnické menšiny a česká politika: analýza stranických přístupů k etnické a imigrační politice po roce 1989*. Politologická řada, svazek číslo 20. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- MKC 2003. *(Ne)čitelní cizinci: Jak se (ne)píše o cizincích v českém tisku*. 2003. Praha: MKC.
- OECD 2005. *Trends in International Migration*. OECD: SOPEMI.
- Rabušic, L., A. Burjanek 2003. *Imigrace a imigrační politika jako prvek řešení české demografické situace?*. Brno: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, výzkumné centrum.
- Wallace, C. 2002. "Opening and closing borders: migration and mobility in

Nesnaze s měřením postojů¹

Martin Vávra

Sociologický ústav AV ČR

Postoj patří mezi ústřední pojmy ve vědách o člověku. Od té doby, co jej uvedli Thomas a Znaniecky v roce 1918 s tím, že by mělo jít o základní pilíř sociálních věd, se velmi rychle rozšířil i do sociologie. Souviselo to i s rozšířením výzkumných metod sociální psychologie (především dotazníkových šetření), které se začaly na měření postojů používat. S tím je ovšem spojena i obtížná definovatelnost – pojem je díky častému používání neostrý a pro potřeby výzkumu je často uchopován v podstatě intuitivně.

Spolu s rozvojem zkoumání postojů se ovšem brzy začaly objevovat i pochybnosti o kvalitě instrumentů a postupů měření i samotné možnosti postoje přesně analyzovat.

Ve svém článku se pokouším o dílčí rekonstrukci této debaty o tom, co jsou vlastně postoje a jak je možné je zkoumat. Nepůjde o klasické metodologické pojednání, které by se soustřeďovalo na metody a nástroje výzkumu. Spíš mi jde o možnost a vůbec smysluplnost měření postojů v sociologii. Proto věnuji značný prostor radikálním kritikám současného uchopení postojů ze strany Pierra Bourdieu a diskurzivní psychologie.

Definice postoje

Nejdříve něco o pokusech postoje přesněji vymežit. V psychologii proběhla takových pokusů celá řada.

- Fishbein a Aizen je definují takto: „Postoje jsou naučené predispozice k celkové příznivé nebo nepříznivé reakci na daný objekt, osobu či událost“.
- Osgood, Suci, Tannenbaum: „Postoje jsou predispozice k reakci, které se od jiných stavů připravenosti liší hodnotícím charakterem reakce, ke které predisponují“.
- Kretch, Crutchfield, Ballachey: „Postoje jsou stabilní systémy pozitivního nebo negativního hodnocení, emočních pocitů a technik jednání týkajících se sociálních cílů“.

Všechny definice uvedené výše jsou podle Hayesové [1998: 95].

- Allport: „Postoj je mentální a nervový vztah pohotovosti, organizovaný zkušeností a vyvíjející direktivní nebo dynamický vliv na odpovědi individua vůči všem objektům a situacím, s nimiž je v relaci“ [podle Nakonečný 1997].
- Velký sociologický slovník [1997]: Postoj je „relativně ustálený sklon jedince chovat se v určité situaci určitým způsobem,

případně reagovat pozitivně nebo negativně na podněty s takovou situací spjaté. Postoj vyjadřuje souvislost psychologických stavů a vnějších objektů či tříd objektů.

Nedá se říci, že by všechny definice popisovaly to samé, ale jsou mezi nimi významné shody. Postoje jsou relativně stabilní, naučené, jsou vlastně (emocionálním) hodnocením určitých objektů nebo jednání a organizují jednání k těmto objektům.

Některé zdůrazňují vztah k jednání, jiné (jak ještě uvidíme dále) takový přímý vztah odmítají. Některé zdůrazňují vícesložkovost postoje – to, že se skládá jak z hodnocení, tak emočních pocitů, tak i způsobů jednání vůči objektu postoje. Určení toho, co vlastně postoj je, rozhodně není nic jednoznačného a pokud jich položíme více vedle sebe, dostane se nám možná určitého intuitivního uchopení, ale ničeho víc. Postoj je vědeckou konstrukcí, což samozřejmě není samo o sobě nic negativního, ale je potřeba na to pamatovat.

Měření postojů

Co se týče empirických výzkumů postojů², většinou se od počátku volil nejjednodušší postup, kdy se někoho zeptáme, co si myslí o určitém objektu, jaký k němu má vztah a pak jeho odpověď bereme za bernou minci a jednoduše s ní pracujeme.

Pokud bychom brali vážně výše zmíněné definice, pak se hned objeví otázka, zda se můžeme pomocí verbálních odpovědí dostat nějakým spolehlivým způsobem k oněm entitám, které jsou někde „hluboko v nás“. Samozřejmě – toto se můžeme pokusit řešit tím, že postoj označíme buď za latentní entitu, kterou lze měřit nepřímou pomocí zvolených indikátorů, anebo tak, že naopak opustíme myšlenku kognitivní psychologie a místo toho se po behavioristicku soustředíme na projevy postojů a je prohlášíme za jediné fenomény hodné vědeckého zájmu v této oblasti. Při sociologickém výzkumu jistě není nezbytné testovat základní definice, ale během jeho přípravy i interpretace by mělo být alespoň trochu jasné, co postojem vlastně myslíme a jak hluboce jej vlastně chceme zkoumat. Zda například chceme zkoumat chování, které se vztahuje ke zkoumaným postojům. Chápání postoje je důležité i pro výběr nástrojů. Bagozzi, když ověřoval, zda se postoje skutečně skládají z více složek, zjistil, že různým složkám postoje odpovídají různé měřicí nástroje. Například sémantický diferenciál měří lépe afektivní složku postoje, zatímco postojové škály likertovského typu se vztahují spíše ke kognitivní dimenzi [Výrost 1989].

I když zvolíme nějaké realistické vymezení postoje a použijeme reliabilní nástroje (což není nic samozřejmého, neboť sestavování dotazníku, konstrukce škál, ověřování reliability – to vše jsou velmi obtížné disciplíny), stejně nemáme nic zaručeno. Problém je už to, zda respondenti berou výzkum vážně v tom smyslu, že na otázky neodpovídají prakticky náhodně. Philip Converse publikoval v šedesátých letech články založené na analýzách výsledků

především longitudinálních výzkumů, v kterých ukázal, že existuje významná skupina lidí, která to dělá.

Pokud odstraníme ze souboru respondenty, kteří odpovídají náhodně, pak se procento vysvětlené variance v regresních modelech zvýší [Iyengar 2001]. Problém je samozřejmě v tom, jak takové respondenty v datech identifikovat³. Schuman a Presser [1980] provedli později výzkum, v němž chtěli Converseovy závěry ověřit, a zjistili, že pokud je explicitně nabídnuta odpověď „nevím“, pak stejně okolo 10 % respondentů dává na otázku, kde „nevím“ je jediná správná možnost⁴, jinou odpověď. Pokud možnost nevíť nebyla nabídnuta explicitně, ale tazatelé byli instruováni, aby ji od respondentů akceptovali, pak podíl těchto „vadných“ odpovědí vzrostl na 30 %. Autoři výzkumu ovšem odmítli Converseovu domněnku, že lidé v takovém případě odpovídají zcela náhodně. Spíše se snaží odvodit nějaké indicie ze znění otázky a odpovědět po uvážení. To ovšem hodnotu odpovědi těchto lidí dramaticky nezvyšuje.

Vztah postoj - chování

Během zkoumání postojů se velmi brzy přišlo na to, že validita takových výzkumů je problematická, neboť definice postoje ukazují na ovlivnění chování relevantními postoji, ale pozorovaná souvislost mezi deklarovanými postoji a chováním není příliš silná.

Slavným se stal výzkum, který prováděl v letech 1930 až 1932 R. LaPierre. Nejdříve nechal v různých hotelech na území Spojených států žádat o ubytování pár mladých Čičanů a poté do těchto hotelů poslal dopis s dotazem, zda by byli ochotni ubytovat Čičany. Výsledky se radikálně lišily. Zatímco při skutečné osobní žádosti byl čínský pár odmítnut pouze jednou, na svůj dotaz prostřednictvím dopisu dostal LaPierre 92 % záporných odpovědí [Výrost 1989].

Rokeach navrhl vysvětlení, že zde došlo ke střetu dvou postojů - k objektu a k situaci. „V La Pierrovi experimentu byl sice postoj k objektu (k Čičanům) negativní, ale převládá postoj k situaci (hoteliér v konkrétní situaci jednal v souladu s přijatými normami) [Šubrt 2000: 35].

Takové vysvětlení je ale na praktické úrovni, kde chceme chování na základě zjištěných postojů předvídat nebo alespoň vysvětlit málo užitečné, respektive takto bychom mohli vysvětlit každou odchylku reálného chování a vyjádřeného postoje - v dané situaci intervenoval další postoj.

Sám LaPierre k tomu napsal: „Dotazník je laciný, lehce administrovatelný a mechanický. Studium reálného lidského jednání je časově náročné, intelektuálně obtížné a jeho výsledek často závisí na výzkumníkovi. Mělo by být tedy jasné, že mnohem víc stojí za to odhadovat to, co je podstatné, než přesně měřit něco, co se ukáže jako úplně irelevantní“ (podle [Výrost 1989: 60]).

Definitivní opuštění naivního předpokladu o souladu vyjádřeného postoje a chování zřejmě pak způsobila studie A. W. Wicker, která rozebrala dosavadní výzkumy a přinesla i výsledky vlastních, z metodologického hlediska promyšlených, zkoumání. Wicker zjistil, že korelace mezi jednáním a příslušnými postoji je velice slabá, neboť při přirozeném jednání se vždy projevují intervenující proměnné - osobnostní (například jiné postoje, verbální, intelektuální a sociální schopnosti) a situační (například sociální kontrola, společenské normy, specifčnost objektu postoje). Navíc nikdy neznáme „skutečné“ postoje, ale pouze odpovědi v dotaznících nebo výsledky experimentů. Podnět v situaci verbální odpovědi bývá ovšem většinou dosti všeobecný, zatímco podnět v situacích skutečného jednání bývá velmi specifický [Výrost 1989: 62].

Dalším problémem v zkoumání vztahu postoj - jednání je kauzalita. Nejen postoje mohou ovlivnit jednání, ale i naopak jednání může ovlivnit postoje. Existují určité doklady, že jedinec nemá často ke svým postojům lepší přístup než ostatní lidé a že hodnotí své postoje podle stejných pravidel jako postoje ostatních, tedy zejména podle chování [Myers 1999]. Jde o mínění o objektech, které nemají pro daného jedince velký význam a ke kterým je přesto nucen v určitém okamžiku zaujmout postoj.

Ovlivnění postojů jednáním má význam i pro výzkum. Converse a Pierce [1990] s pomocí longitudinálního výzkumu ve Francii ve dvou vlnách (1967 a 1968) ukázali, že masové protesty působí velké změny ve veřejném mínění - krystalizaci postojů kolem výrazných skupin, reformulaci atd., takže postojová data, která byla sebrána po takových masových akcích, lze obtížně použít jako vysvětlení příčin protestu - což se ovšem přesto někdy děje, protože právě taková významná událost dá popud k výzkumu.

Odmítnutí klasického konceptu postoje

Vše, co bylo popsáno výše, lze v podstatě označit za metodologické problémy výzkumu postojů. Reliabilita a validita výzkumu je ohrožena, ale pokud výzkumník použije nejslofistovanější dostupné metody, pak se lze na výsledky měření postojů prostřednictvím kvantitativního výzkumu spolehnout nebo lépe řečeno, chyby při tomto měření postojů nejsou fatální a beztak nemáme nic lepšího.

V následující části se budu věnovat dvěma kritikám, které z tohoto rámce vystupují, neboť poměrně radikálně zpochybňují celé pojetí postojů, tak jak se objevilo v sociální psychologii a sociologii někdy před devadesáti lety - tedy postojů jako fenoménu měřitelných pomocí dotazníků v reprezentativních šetřeních. Z hlediska teorie i metodologie jsou navzájem značně odlišné. První je Bourdieuho kritika výzkumů veřejného mínění z hlediska metodologického i teoretického holismu. Druhou představují námitky diskurzivní psychologie, což je směr individualistický.

Veřejné mínění neexistuje

Bourdieu v šedesátých a sedmdesátých letech minulého století zformuloval teorii společnosti, která, při velkém zjednodušení, spočívá na třech pojmech - sociální pole, habitus a (sociální, kulturní, ekonomický) kapitál. Společenský prostor není podle Bourdieuho jednotný, ale je členěn do jednotlivých sociálních polí (například akademické, umělecké pole), které mají do určité míry autonomní pravidla formování. Sociální pole je struktura, která určuje podmínky rozdělování ekonomických, mocenských a kulturních zdrojů. Habitus je souhrn dispozic (relativně obecných způsobů vnímání, pravidel, zvyků, názorů) specifických pro danou pozici ve společnosti - sociálních polích. Habitus je „vtělený“ - člověk se do určité pozice narodí a získává svůj habitus socializací především v rodině. Škola pak tento habitus u jedince pouze potvrzuje. Taková představa společnosti je evidentně příliš statická, a proto do ní Bourdieu zavádí pojem kapitál. Kapitál nechápe Bourdieu pouze ekonomicky, ale zařazuje pod tento pojem i například vzdělání (kulturní kapitál) nebo využitelné sociální vazby jednotlivce (sociální kapitál). Pokud jde o vztah habitu a kapitálu, pak například vzdělání jednotlivce je sice do značné míry určeno jeho pozicí ve společnosti a tedy i jeho habitem, ale vždy existuje určitá autonomie jedince, jak s touto predispozicí naloží. Kapitál je pak jakýmsi dynamickým aspektem společenské struktury.

Od této obecné teorie se odvíjí Bourdieuho kritika výzkumu mínění⁵. V příspěvku nazvaném Veřejné mínění neexistuje [Bourdieu 95] formuluje tři charakteristiky výzkumu mínění, proti kterým vzápětí vystupuje:

- V každém výzkumu typu survey se předpokládá, že každý může mít názor - že vytvoření názoru je něco, co je dostupné každému jednotlivci.
- Dalším předpokladem je, že každý názor má stejnou hodnotu.
- Třetím předpokladem pak je, že je jasné, jaké otázky máme klást a tedy co jsou ona témata, jejichž sdílení umožňuje klást stejné otázky každému.

Názor, že každý může zformulovat plnohodnotné autonomní postoje k důležitým společenským otázkám, spočívá na předpokladu, že všichni mají v zásadě stejný přístup ke zdrojům, které slouží k tvorbě tohoto postoje - kulturním, sociálním i ekonomickým a také na předpokladu, že všichni mají stejný habitus. Ve skutečnosti se ovšem zájem na formulování postojů v různých politických, společenských a kulturních otázkách mezi skupinami s různým habitem značně liší. Výzkum dostane některé respon-

denty do pozice, kdy mají odpovídat na otázky, o kterých často nikdy nepřemýšleli. To může vést buď k tomu, že tito lidé odpoví náhodně, nebo zvolí „nevim“. Tyto (ne)odpovědi už ovšem nejsou rozloženy náhodně. Bourdieu uvádí příklady z Francie s tím, že odpověď „nevim“ dává více žen než mužů a také spíše méně vzdělaní lidé. Tento rozdíl se zvyrazňuje, čím více jsou otázky politické (pro ženy) nebo zaměřené na problémy vědění a informací (pro méně vzdělané). Pokud jde o otázky zaměřené na „etická“ témata, žádné velké rozdíly tohoto typu se nedají identifikovat. Podle Bourdieua nelze jednoduše respondenty, kteří nemají na zkoumané fenomény vytvořený názor, činit odpovědnými, protože jejich „nezájem“ je efektem společenské struktury.

Pokud se při zkoumání veřejného mínění předpokládá, že názor každého člověka má stejný význam, pak takové výsledky slouží většinou jako nepřilíš dobrý prediktor budoucnosti, který nemá téměř žádný význam v situacích prudkých změn. Právě tehdy se totiž nejsilněji ukáže to, co v zeslabené míře platí vždy, totiž že názory krystalizují kolem mocných skupin, které mají moc, zájem a zdroje (všechny druhy kapitálu, včetně symbolického, což je, dá se říci, prestiž, právo formulovat názory) pro formulování a prosazování určitých postojů. Právě okamžiky krize mají „politizující efekt“ – náhle je potřeba mít jasný postoj, je nutno se někam přidat a často dochází ani ne tak ke změnám postojů jako spíš k explicitní artikulaci postojů. Kdo tyto postoje zformuloval a prosadil, je už otázkou, na kterou nelze odpovědět pouze s pomocí výzkumů veřejného mínění.

Co se týče předpokladu, že je jasné, na co je potřeba se ptát, Bourdieu tvrdí, že neexistuje vlastně žádný všeobecný (catch all) problém, ke kterému by se všichni orientovali, nebo který by všichni formulovali identicky. Výzkumy mínění jsou naopak součástí nastolování agendy důležitých témat. „V současné době je výzkum veřejného mínění nástrojem politického jednání: jeho pravděpodobně nejdůležitější funkcí je vytvořit iluzi, že je smysluplné mluvit o nějakém průměru z názorů“ [Bourdieu 95: 150]. Bourdieu se vlastně neustále točí kolem toho, že společnost je mechanismus pro (nerovné) rozdělování zdrojů. Toto nerovné rozdělování musí být nějak legitimizováno. K tomu slouží i diskurz definující, co jsou důležitá témata, co jsou společenské problémy a co je naopak přirozený stav. Sociologové a výsledky jejich práce jsou součástí tohoto diskurzu. Výzkumy veřejného mínění jsou využívány ve veřejném prostoru jako zdůvodnění síly vlastního názoru. „Moderní ekvivalent [hesla] bůh je na naší straně je Veřejné mínění je na naší straně“ [ibid. 150].

Postoj je jednání

Další kritický podnět pro mě představuje diskurzivní psychologie. Protože tento přístup zde není příliš známý, je myslím potřebné jej nejdříve krátce popsat.

Diskurzivní psychologie je přístup k psychické a sociální realitě vycházející z etnometodologie, zejména etnometodologické konverzační analýzy a také z teorií i výzkumů Ervinga Goffmana⁶. Jak se dá odhadnout z těchto kořenů, diskurzivní psychologie je vlastně další odrůdou interakcionistických směrů v sociologii/sociální psychologii. Společnost je pro ni výsledek interakcí lidí. To, že jde o diskurzivní psychologii, neznamená, že by tento přístup počítal s existencí nějaké sociologie, která by měla vysvětlovat sociální jevy vyšší úrovně. Existence žádných takových jevů se nepředpokládá. „Efektivními aktéry jsou v sociálním světě lidé. Oni dávají svému světu tvar. Vytvářejí přitom ony sociální struktury, o nichž se pak nesprávně domnívají, že jsou v nich lapeni“ (Rom Harré cit. podle [Outhwaite 2003]). Diskurz ve výše naznačeném smyslu představuje tedy svrchanou realitu.

Jde spíše o široce rozvětvený přístup než metodu, kterou by bylo možno poznat v jedné knize. Obecně lze říci, že tento směr vychází z představy primárnosti diskurzivního subjektu – tedy subjektu, který používá symboly, jejichž význam je funkcí jejich používání v diskurzu. „Diskurz zahrnuje jak symbolické interakce, tak i konvence a vztahy, v kterých jsou tyto interakce vázány neformálními pravidly“ [Harré, Gillett 2001: 53]. Takové pojetí není sdílené všemi diskurzivními směry. Představitel jiného přístupu

ke studiu diskurzu, Michel Foucault, mluví pouze o pozicích subjektu, jak jsou stanoveny uvnitř diskurzu. Diskurzivní psychologie nechápe objekt svého výzkumu jako strukturu/paradigma stojící za samotnými výpověďmi, jak ho chápal Foucault, ale spíše síť reálných výpovědí/textů, které spolu navzájem nějak souvisí – odkazují na sebe, vznikly v rámci jedné instituce, jsou uveřejněny v určitém médiu.

Důraz je zde kladen na to, jak lidé dosahují praktického porozumění pravidlům, vědění. I pokud počítáme s tím, že člověk „absorbuje“ společenské normy a pravidla, pak stále ještě zůstává problémem, jak se jimi dokáže řídit v každodenní praxi, jak dokáže rozhodnout, že nyní je ta správná situace pro jejich aplikaci. „Diskurzivní psychologie se zaměřuje na jednání, ne na myšlení“ [Edwards, Potter 1992: 154]. U verbálních vyjádření postojů je možné pro naše účely odlišit dva typy. První je spontánní projev, který vzniká v přirozené interakci, a druhým odpověď na standardizovaný podnět – nejčastěji otázku v dotazníku. Diskurzivní psychologie se zajímá pouze o druhý typ. Proto pro ni jednotky zkoumání představují spíše diskurzivní výpověď nebo interakce a ne jednotlivce. Při konkrétních analýzách se diskurzivní psychologie zaměřuje na každodenní diskurz, ať už třeba vědců, politiků, nebo „lidí z ulice“. Jde právě o to zjistit, jak lidé pracují s dostupnými vyjadřovacími registry postojů, jak mezi nimi volí. Jiří Homoláč ve svém článku na téma internetové diskuse o Romech [2006] ukazuje, jak zaujetí postoje závisí na tom, jaké postojové pozice jsou k dispozici (a jak jsou silné). Zaujetí postoje je tak zaujetím už (do jisté míry) definované subjektové pozice. Vyjádření postoje závisí na kontextu, stejně jako na tom, proti komu se diskutující vymezuje. Vyjádření postoje je více než vyjádřením vlastní pozice, ale je také, implicitně nebo explicitně, sporem s odlišnou pozicí [Billig 1991: 112].

Zkoumání diskurzu v rámci tohoto přístupu není omezeno na vědění v tradičním slova smyslu. Také například „na projevy a prožívání emocí je potřeba se dívat jako na diskurzivní akty, které jsou založené jak na přirozených, tak i na osvojených vzorcích tělesných reakcí. Jejich význam však vymezuje role, kterou hrají v interakcích příslušníků dané kultury“ [Harre, Gillett 2001: 179]. I emoce jsou určeny především možnostmi jejich diskurzivního vyjádření a nikoli nějakým neměnným fyziologickým základem. Pokud se podíváme z pozic diskurzivní psychologie na předsudky a stereotypy vůči jiným etnikům, tedy postoje, které jsou podle tradičních představ nabitě emocemi [Allport 2004], budeme znovu ujištění, že ani zde není nic tak jasné a stabilní, jak se to může jevit na první pohled⁷.

Předsudek bývá definován jako převážně negativní, stabilní postoj k určitému objektu, který je iracionální, neboť člověk, který jej zastává, není ochoten změnit mínění na základě nových informací a naopak pokud jsou tyto informace s předsudkem v rozporu, pak je buď ignoruje, nebo proti nim dokonce aktivně vystupuje. Zvláště důležitý případ, předsudek týkající se etnik, definoval významný psycholog Gordon Allport takto: „Etnický předsudek je antipatie, která vychází z chybné a strnulé generalizace. Tuto antipatii lze pociťovat nebo vyjádřit. Může být namířena proti skupině jako celku, anebo proti jedinci, protože je příslušníkem této skupiny.“ [Allport 2004: 41] Co se týká empirických měření předsudků, pak už Bogardus ve dvacátých letech v USA měřil postoje k různým etnickým skupinám a zjistil, že lidé mají negativní vztah k etnikům, s nimiž se příliš nesetkávali a nesetkávají. To znamená, že postoje je předsudečný – není založen na empirických informacích a realistickém hodnocení. Bogardus byl pouze jeden z prvních v dlouhé řadě výzkumníků, kteří potvrzovali existenci etnických předsudků jakožto iracionálních postojů nabitých emocemi [Výrost 1989].

Ani autoři hlásící se k diskurzivní psychologii nepopírají, že předsudky existují, ale na rozdíl třeba od Allporta⁸ se nesoustřeďují na individuum a jeho stabilní předsudky – tedy na to, co má kdo „hluboko v hlavě“, na souvislost předsudků s jeho osobnostními rysy, ale spíše na různé způsoby vyjadřování předsudků, na situace, kdy je nebo není možné předsudečný soud vyjádřit, na

možnosti, jak je možné předsudek maskovat – a nakonec se snažit zjistit, co v reálném jednání a chápání lidí vůbec takový předsudek je. V současnosti je například ve veřejném diskurzu nepřijatelné vyjadřovat negativní soudy o jiných etnických skupinách. Pokud je někdo vyjádřit chce, musí své výroky nějak zdůvodnit, argumentovat (například vědeckými výzkumy, svůj postoj prezentovat jako popis faktů atp.). I v neveřejných interakcích existuje často očekávání, že negativní hodnocení etnik bude nějak zdůvodněno, i když takové zdůvodnění je často velmi jednoduché – založené na osobních zkušenostech, vyléchnutých historkách. Teprve v anonymních arénách typu diskusních fór na internetu můžeme najít primitivní vyjádření předsudků. Tento přístup nám může pomoci vysvětlit například to, proč více vzdělaní lidé vyjadřují méně negativní mínění o členech jednotlivých etnik. Nemusí jít pouze o to, že vzdělání nás zbavuje předsudků, ale také o to, že vzdělanější lidé jsou schopni své předsudky lépe skrývat (neboť „ví, co se patří“ a chtějí to ukázat i před ostatními, například před výzkumníkem), nebo je dokáží lépe argumentovat a vydávat za ne-předsudky (a naopak napadat jiné názory jako předsudečné).

Jak ukázala už diskuse o vztahu vyjádřených postojů a jednání v rámci kvantitativní psychologie/sociologie, je jednání vždy závislé na kontextu, v kterém se odehrává. Diskurzivní psychologie tento názor do jisté míry pouze radikalizuje. Abychom porozuměli postojům, měli bychom porozumět jejich argumentativnímu kontextu, protože postoj jedince není nezávislý na jeho diskurzivní artikulaci. Na kontextu není závislé pouze jednání, ale i samotný postoj. Postoj není nezávislá stabilní entita, ale spíše prostředek jednání za určitých podmínek.

Shrnutí

Koncept postoje je poměrně mlhavý, ovšem současně je nutno říci, že současná sociologie by se bez postojů (ať už to slovo znamená cokoli) a bez jejich měření pomocí dotazníkových šetření pouze velmi těžko obešla. Je to také „nejprodejnější“ artikl sociologie. Každého zajímá, co si lidé v naší společnosti vlastně myslí.

Způsoby zjišťování postojů mají řadu problematických míst. Jak se přes všechna tato problematická místa dostat? Žádný obecný recept neexistuje. Je s nimi možné a také potřebné bojovat pomocí „technických“ procedur měření reliability a validity.

Nelze se také spoléhat na to, že respondenti chápou naše otázky stejně jako výzkumník. Bylo by samozřejmě ideální seznámit respondenty s koncepty, které se za naším výzkumem skrývají, tak aby věděli, jaký je rámec, ke kterému by se měli při odpovídání vztahovat [Pawson 1989]. Usilování o takovou informovanost respondentů by ovšem zvýšilo náklady výzkumu a při velkých šetřeních je i z praktických důvodů těžko dosažitelné.

A samozřejmě je důležité být opatrný při interpretaci závěrů – což je těžké, protože výzkumník chce, a také se to od něj čeká, říci něco určitého o tom, jak se to s naší společností má. J. Coleman [1986] k problémům empirických průzkumů říká, že pro zvýšení jejich explanační schopnosti je potřeba propojit výzkumy společnosti a jejich interpretaci se sociologickou teorií. K tomu lze dodat, že takové propojení by mohlo přinést i zvýšení validity výzkumů, neboť pokud teorie předpokládá určité vztahy mezi proměnnými, pak nám zaprvé ukazuje, co máme zkoumat, a v případě, že předpokládané vztahy výzkum nepotvrdí, pak nás tento rozpor upozorní na problematické místo, které je potřeba dále analyzovat.

Existují ovšem i „radikální“ kritiky klasického měření postojů. Pokusil jsem se představit pohled Pierra Bourdieu a také diskurzivní psychologie. Zatímco Bourdieu namítá, že měření veřejného mínění pomocí dotazníků je pochybné, protože mínění jednotlivců je do velké míry jenom epifenomenem sociální struktury a z ní vyplývajících habitů, pak námítky diskurzivní psychologie zpochybňují „ekologickou validitu“ standardizovaných kvantitativních výzkumů. Postoje jsou podle autorů, kteří se k tomuto směru hlásí, závislé na situaci jejich artikulace, na záměrech toho, kdo je vyjadřuje, i na chápání těch, kdo toto vyjádření vnímají. Postoj není ani tak latentní entitou v mysli jednotlivců, jako spíše součástí společenského jednání.

Obě kritiky je možné odmítnout. Diskurzivní psychologii jako další výhonek kvantitativní sociologie, který není integrovatelný do rámce kvantitativního výzkumu a který nedokáže přispět k jednoznačnému poznání sociální reality. Bourdieuho odmítání konceptu veřejného mínění pak jako buď příliš abstraktní a/nebo motivovaný politickým směřováním autora.

Myslím ale, že jak diskurzivní psychologie, tak Bourdieuho úvahy mohou sloužit jako zdroj inspirace při přípravě výzkumu nebo pomoci interpretovat závěry.

Poznámky

- 1 Článek byl připraven s podporou Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy ČR v rámci grantu reg. č. 1N04192.
- 2 Pojem postoj lze tak nakonec prakticky vztáhnout na všechny „nefaktuální“ výroky. Faktuální výpověď je v dotazníku například odpověď na otázku po věku nebo dosaženém vzdělání, tedy výpověď, která nehodnotí, ale pouze konstatuje. Jako synonymum postoje je možno chápat i mínění. Ve Velkém sociologickém slovníku lze v hesle postoj najít názor, že na mínění můžeme nahlížet jako na verbalizaci postoje.
- 3 Lze je samozřejmě nechat odpovídat na nesmyslnou otázku (nebo více otázek) a pak každý, kdo na ni odpoví jinak než nevím, by patřil k nespolehlivým respondentům.
- 4 Neboť otázka měla zjistit znalosti o vysoce odborném tématu. To, že odpověď „nevím“ je jediná očekávatelná v případě, že by respondenti odpovídali „upřímně“, je tedy hodnocení autorů.
- 5 Jak jsem naznačil výše, v praktickém užívání představují pojmy mínění a postoj v podstatě synonyma. Bourdieu sám ve svém článku používá především pojem veřejné mínění.
- 6 Podle dvou jeho významných představitelů jde o „nový styl sociopsychologického výzkumu postaveného na základech teorie řečových aktů, etnometodologie a sémiotiky“ [Potter, Wetherell 2002: 198].
- 7 Jde navíc o téma frekventovaně zkoumané jak metodami kvantitativními, tak i pomocí diskurzivní analýzy. Myslím, že se na něm dá ukázat alespoň malá část toho, co je na zkoumání postojů komplikované.
- 8 Gordon Allport byl důležitou postavou při prosazování individualistického přístupu k výzkumu postojů. Odmítal, že by veřejné mínění bylo nějakou nadindividuální veličinou a ne pouze souhrnem jednotlivých mínění/postojů [Šubrt 2000].
- 9 Podle Cicourela [1982] je ekologická validita výzkumu mírou, v níž se naše výsledky přibližují údajům, které by respondenti poskytli na stejné téma v „přirozené“ situaci. Jde v podstatě o to, do jaké míry měříme „reálné“ postoje respondentů a naše výsledky nejsou pouze efektem výzkumné situace a nástrojů.

Literatura

- Allport, G. W. 2004. *O povaze předsudků*. Praha: Prostor.
- Aronson, E. 1982. *Social Animal*. New York: W.H. Freeman and Comp.
- Billig, M. 1991. *Ideology and Opinions: Studies in Rhetorical Psychology*. London: Sage.
- Bourdieu, P. 1995. *Sociology in Question*. London: Sage.
- Cicourel, A. 1982. „Interview, Surveys and the problem of ecological validity“. *The American Sociologist* 17: 11-20.
- Coleman, J. 1986. „Social Theory, Social Research and a Theory of Action“. *American Journal of Sociology* 91: 1309-1335.
- Cummingsová, D. 1998. *Záhady experimentální psychologie*. Praha: Portál.
- Edwards, D. J. Potter. 1992. *Discursive psychology*. London: Sage.
- Harré, R., G. Gillett. 2001. *Diskurz a mysl: Úvod do diskurzivní psychologie*. Bratislava: Iris.
- Hayesová, N. 1998. *Základy sociální psychologie*. Praha: Portál.
- Homoláč, J. 2006. „Diskurz o migraci Romů na příkladu internetových diskusí“. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 42: 329-351.
- Iyengar, S. „Magnifying Relationship between Attitudinal Variables Using Panel Analysis“. *Public Opinion Quarterly* 38: 90-97.
- Myers, D. 1999. *Social psychology*. New York: The McGraw-Hill.
- Nakonečný, M. 1997. *Encyklopedie obecné psychologie*. Praha: Academia.
- Outhwaite, W. „Budoucnost společnosti“. *Teorie vědy* 12: 95-106.
- Pawson, R. 1989. *A Measure for Measures: A Manifesto for Empirical Sociology*. London: Routledge.
- Potter, J., M. Wetherell. 2002. *Unfolding Discourse Analysis in Discourse Theory and Practice*. London: Sage.
- Shuman, H., S. Presser 1980. „Public opinion and public ignorance“. *American Journal of Sociology* 85: 1214-1225.
- Šubrt, J. 2000. *Kapitoly ze sociologie veřejného mínění*. Praha: Karolinum.

Archivace a sdílení kvalitativních dat¹

Tomáš Čížek

Sociologický ústav AV ČR, správce archivu MEDARD

Článek se zabývá archivací a sdílením kvalitativních dat z obecnějšího pohledu. Konkrétní popis fungování archivu MEDARD je tématem samostatného článku v tomto čísle SDA Info. V následujícím textu bude představena samotná myšlenka archivace a jeho velká část bude věnována metodologickým, etickým a právním otázkám archivace, pořizování a sdílení kvalitativních dat.

Kvalitativní data v sociologickém výzkumu

V současné době se stále důležitějšími metodami sociologického a obecně sociálněvědního a humanitního výzkumu stávají kvalitativní přístupy. Spolu s tím se zvětšuje i množství dat z mnoha různých výzkumů sebraných pomocí těchto metod. Taková data pak jsou obvykle využita pouze při jednotlivých výzkumech a pro další zpracování jsou většinou ztracena. To je u mnoha zajímavých projektů jistě velká škoda, protože při jedné analýze zdaleka nedochází k vyčerpání cenných informací, které jsou v datech obsaženy. Po vzoru kvantitativně orientované oblasti sociální vědy se proto v relativně nedávné minulosti vynořila myšlenka na zřízení archivů těchto typů dat a tím i umožnění jejich dalšího zpracování a sdílení mezi více výzkumníky.

V roce 2000 existovalo na celém světě pouze 5 archivů, které se po delší dobu i zcela nově zabývaly ukládáním kvalitativních dat² [Corti 2000]. Od té doby se situace příliš nezměnila.

Spektrum dat, která můžeme definovat jako kvalitativní, je skutečně široké, Janet Heaton [2004] ve své knize věnované sekundární analýze uvádí jedno z možných rozdělení (viz tabulka 1). Protože je druhů dat veliké množství, není jejich jednoduchá specifikace možná. Nejčastěji se ale setkáme s rozhovory a ty jsou také nejvíce ukládány do archivů.

Proč je vlastně vhodné a výhodné data archivovat ?

Podle Corti [2000] existuje několik různých možností, jakým způsobem je možno archivovaná data využít.

- V první řadě je lze podrobit sekundární analýze, kdy je můžeme zkoumat jiným způsobem a ptát se na jiné otázky, než jak tomu bylo v původním výzkumu. Čím jsou data podrobnější, tím úspěšnější při tom můžeme být.
- Pro design nového výzkumu lze použít stejné metody sběru dat a výběru respondentů, nebo můžeme archivovaný výzkum metodologicky analyzovat.

Tabulka 1. Typy kvalitativních dat.

Typ	Příklady	Metodologie
Ne-naturalistická nebo artefaktální data (vyžádaná pro výzkumné studie – pořízená pro účely výzkumu)	Polní poznámky (fieldnotes)	Sekundární analýza
	Záznamy pozorování	
	Rozhovory	
	Focus groups	
	Dotazníky (otevřené otázky)	
Naturalistická data (nalezená nebo sebraná s minimálními zásahy výzkumníků)	Deníky (vyžádané)	Dokumentární analýza
	Životní příběhy	
	Životní příběhy	
	Autobiografie	
	Deníky (nalezené)	
	Dopisy	
	Oficiální dokumenty	
Fotografie	Konverzační analýza	
Film		
	Sociální interakce	

Zdroj: Heaton [2004: 5].

- Pro výuku v mnoha různých sociálněvědních disciplínách.
- Pro srovnávací výzkum, data lze srovnávat s nově pořízenými daty, nebo daty získanými z jiných zdrojů.
- Pro ověření výzkumných zjištění.
- Pro historickou analýzu.

Mezi další výhody archivace patří kompletní technické zajištění dat a záruka bezpečného uložení na dlouhou dobu. Data jsou v archivu systematicky utříděna a zdokumentována. Výzkumy jsou také poměrně nákladnou záležitostí a využíváním již dostupných dat (pokud je to možné) lze tyto náklady zmírnit. Přístup do některých zkoumaných segmentů společnosti je velmi obtížný a archivovaná data mohou být jednou z mála možností, jak se k informacím o nich dostat. Sekundární analýza dat z takových výzkumů nám také může pomoci ve formulaci otázek při našem vlastním šetření, tak aby nebyly necitlivé nebo jinak problematicky formulované. V neposlední řadě lze pro podporu archivace a sdílení dat vyslovit názor, že výzkumy jsou obvykle financovány z veřejných grantů a takto získané poznatky měly být v co možná nejširší formě přístupny celé vědecké obci.

Problémy archivace

Pokud jsem se v předchozí části tohoto textu vyjadřoval o výhodách archivace, je nutné se zmínit i problémech, které jsou s ní spojené. Jedná se v zásadě o tři oblasti: etické problémy, legislativní omezení výzkumné činnosti a problémy s vlastní motivací výzkumníků data ukládat. Každé z těchto oblastí věnuji krátkou kapitolu.

Etické aspekty

Výzkum v oblasti sociálních věd s sebou nese velké nároky na dodržování etických standardů. Tyto jsou formálně popsány v kodexech jednotlivých národních a mezinárodních organizací sdružujících výzkumníky v sociálních vědách. Například kodex ISA (mezinárodní sociologické asociace) v článku 3.2.2 o sběru dat říká následující³: „Bezpečnost, anonymita a soukromí subjektů výzkumu a informátorů by měly být přísně respektovány, jak v kvantitativním, tak v kvalitativním výzkumu. Výzkumníky získané zdroje osobních informací by měly být důvěrné, pokud si sám informátor nepřeje a nesouhlasí s tím být citován. Pokud jsou informátoři snadno identifikovatelní, výzkumník je povinen poučit je o možných následcích z publikování dat a závěrů výzkumu...Souhlas subjektů výzkumu a informátorů by měl být získán předem.“ [ISA 2001]

K tomu, aby zmíněné etické standardy (ale stejně tak i zákonné normy) nebyly porušovány v případě provádění kvalitativního výzkumu, je nutno informátorům předkládat tzv. informovaný souhlas (informed consent). To je zjednodušeně napsáno smlouva mezi výzkumníkem a informátorem (vypravěčem, respondentem,...). Informovaný souhlas je velmi důležitou částí výzkumného procesu. Existuje mnoho různých forem, jak by měl vypadat. Podle webovských stránek britského ESDS [2006] (Economic and Social Data Service)⁴ existují tyto základní body, které musí informovaný souhlas splňovat:

- Souhlas musí být poskytován svobodně s dostatečným zdůrazněním toho, k čemu je poskytován.
- Mezi oběma stranami výzkumu musí existovat aktivní komunikace - co je od účastníků výzkumu požadováno a proč je jejich účast vyžadována.
- Je potřeba rozlišovat mezi souhlasem k samotnému výzkumu a souhlasem ke sdílení poznatků třetími stranami, nebo k publikaci (velmi důležité pro archivaci).

Tabulka 2. Hlavní obsahové body informovaného souhlasu.

Informace před výzkumem	Informace k využití dat po výzkumu
Co je cílem výzkumu ?	K čemu budou data použita
Co znamená pro respondenta participace na výzkumu ?	Jak je zajištěna důvěrnost dat
Výhody a nevýhody participace	Jak jsou data uložena
Možnost odvolat daný souhlas	Kdo a za jakých podmínek bude mít k datům přístup

Zdroj: ESDS [2006].

- Mlčení neznamená souhlas – souhlas nelze odvozovat z neposkytnuté odpovědi na dopis, nebo pozvánku k účasti na výzkumu.

V samotném textu by se pak měla objevit specifikace několika oblastí informací o samotném výzkumu a využití získaných dat. Ty lze rozdělit na informace předcházející výzkumnému šetření a na informace a náležitosti týkající se již provedeného výzkumu.

Jak jsem již napsal výše, je souhlas nutný nejen z hlediska etického, ale i právního, protože nakládání s osobními informacemi je upraveno poměrně přísnými zákonnými normami.

Zákon na ochranu osobních údajů

V České republice je problematika zacházení s osobními údaji upravena zákonem č. 101/2000 Sb. a jeho pozdějšími novelizacemi. Tento zákon se jednoznačně dotýká i sociálněvědního výzkumu a samozřejmě i problémů spojených s přístupem k datům z kvalitativních výzkumů. Zpracováním se podle zákona rozumí: „*jakákoliv operace nebo soustava operací, které správce nebo zpracovatel systematicky provádějí s osobními údaji, a to automatizovaně nebo jinými prostředky. Zpracováním osobních údajů se rozumí zejména shromažďování, ukládání na nosiče informací, zpřístupňování, úprava nebo pozměňování, vyhledávání, používání, předávání, šíření, zveřejňování, uchovávání, výměna, třídění nebo kombinování, blokování a likvidace*“ [Zákon 101/2000 Sb.: §4].

Důležitými pojmy jsou osobní a citlivé údaje. Pro účely tohoto zákona se rozumí:

„a) *osobním údajem jakákoliv informace týkající se určeného nebo určitého subjektu údajů. Subjekt údajů se považuje za určený nebo určitelný, jestliže lze subjekt údajů přímo či nepřímo identifikovat zejména na základě čísla, kódu nebo jednoho či více prvků, speciálních pro jeho fyzickou, fyziologickou, psychickou, ekonomickou, kulturní nebo sociální identitu,*

b) *citlivým údajem osobní údaj vypovídající o národnostním, rasovém nebo etnickém původu, politických postojích, členství v odborových organizacích, náboženství a filozofickém přesvědčení, odsouzení za trestný čin, zdravotním stavu a sexuálním životě subjektu údajů a jakýkoliv biometrický nebo genetický údaj subjektu údajů*“ [Zákon 101/2000 Sb.: §4].

Pohledem na výše uvedené definice lze zjistit, že se zákon vztahuje prakticky na všechny výzkumné aktivity. Pro výzkumníky z toho vyplývá nutnost splnění několika povinností.

Je nutné si při každém výzkumném rozhovoru vyžádat souhlas informátora (dle zákona subjektu údajů), v případě citlivých údajů (při výzkumu tedy téměř vždy) musí tento souhlas být písemný. Zde se vracíme k problematice informovaného souhlasu. Ačkoliv se zákon může zdát přísný, vlastně se celkem shoduje s tím, co po výzkumnících požadují i etické kodexy, kterými se mají při výzkumu řídit. Kromě pravidel, která již byla uvedena v předchozím textu, je nutné zajistit několik dalších náležitostí. Pokud chce výzkumník sbírat osobní údaje, musí se registrovat na úřadu pro ochranu osobních údajů. V případě, že je výzkum konán v rámci větší instituce (například univerzity), obvykle již registrované, je nutné zjistit, zda se registrace vztahuje i na prováděné zpracování dat (v našem případě je to vědecká činnost). Je také nutno data spolehlivě ochránit před zneužitím, a to především jejich bezpečným uložením s možností přístupu pouze pro oprávněné osoby.

Výše uvedené aspekty pro zacházení s kvalitativními daty se samozřejmě vztahují nejen na jejich pořízení, ale i další využívání. Pokud chceme data archivovat a zpřístupnit je dalším badatelům, je bezpodmínečně nutné uvedená pravidla dodržovat. Existují však situace, kdy je zcela bez problémů dodržet nelze. Například u dat, která jsou starší, nebo u těch, kde je získání souhlasu (např. vzhledem k povaze zkoumaného jevu) prakticky nemožné. Taková data je nutné anonymizovat, tedy zbavit je všech osobních údajů. Anonymizace je vcelku běžnou procedurou, která je skoro vždy používána při prezentaci a publikaci výzkumných šetření. Pro účely archivování je nutné ji provést důkladně, ale zároveň i velmi citlivě, aby anonymizovaná data byla vůbec použitelná pro další využití. Archivy ukládají data z velké části již anonymizovaná a

pokud některé výzkumy takto zpracovány nejsou, musí existovat jednoznačný souhlas subjektu údajů s archivací a dalším poskytováním jeho osobních údajů za předem daných a naprosto jasných podmínek.

Motivace k ukládání dat

Existence archivů by byla zbytečná, pokud by neexistovala vůle výzkumníků svěřit jim svá data. U kvalitativního výzkumu je otázka sdílení a předávání dat dalším osobám obzvláště citlivá.

Je možné formulovat více důvodů, které by teoreticky mohly bránit výzkumníkům archivovat svá data:

- obava před zneužitím dat;
- obava z alternativní interpretace výsledků a kritiky;
- ochrana vlastních informátorů;
- nutnost dodatečné práce při úpravě dat k archivaci;
- nemožnost oddělit data k archivaci od svého vlastního vědění o nich, které je nepřenositelné.

Takto by se dalo pokračovat dále. Většinu námitek pro a proti archivaci shrnul Bitrich [2001b] v článku publikovaném na stránkách archivu MEDARD, které doporučuji všem zájemcům ke shlednutí. V našem prostředí není archivace zdaleka běžnou činností (pro kvalitativní data to platí dvojnásobně) a asi ještě delší dobu potrvá, než se tak stane. Lze jen doufat, že tato doba nebude dlouhá příliš a výzkumy, které lze bez problémů archivovat, se v našem nebo i jiném archivu postupně objeví.

Poznámky:

- 1 Článek byl připraven s podporou Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy ČR v rámci grantu reg. č. 1N04192.
- 2 Louise Corti uvádí těchto pět institucí: UK Data Archive (<http://www.data-archive.ac.uk>) ve Velké Británii, Murray Research Centre (<http://www.radcliffe.edu/murray/>) v USA, SIDOS (<http://www.sidos.ch/>) ve Švýcarsku, FSD (<http://www.fsd.uta.fi/english/index.html>) ve Finsku a DDA (<http://www.dda.dk>) v Dánsku.
- 3 Volný překlad.
- 4 ESDS je národní datová infrastruktura ve Velké Británii sdružující UK Data Archive (UKDA) při Univerzitě v Essexu, Institute for Social and Economic Research (ISER) při Univerzitě v Essexu, Manchester Informační a Asociated Services (MIMAS) při Univerzitě v of Manchesteru a Cathie Marsh Centre for Census and Survey Research (CCSR) při Univerzitě v of Manchesteru.

Literatura

- Bitrich, T. 2001a. „Diskuze k zákonu o ochraně osobních údajů v kvalitativním výzkumu“. *Biograf* 25: 121-122.
- Bitrich, T. 2001b. Metodologické aspekty archivace a sekundární analýzy kvalitativních dat. MEDARD. <http://medard.soc.cas.cz/czmethod.html>
- Corti, L. 2000. „Progress and Problems of Preserving and Providing Access to Qualitative Data for Social Research - The International Picture of an Emerging Culture“. *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research* 1 (3). <http://qualitative-research.net/fqs/fqs-eng.html>
- ESDS 2006. Informed consent. Economic and Social Data Services Web. <http://www.esds.ac.uk/aandp/create/consent.asp>
- Heaton, J. 2004. *Reworking qualitative data*. London: SAGE.
- ISA 2001. Code of Ethics. Web of the International Sociological Association. http://www.ucl.ac.uk/isa/about/isa_code_of_ethics.htm
- Zákon 101/2000 Sb. Zákon č. 101/2000 Sb., o ochraně osobních údajů. Úplné znění publikované na Webu Úřadu pro ochranu osobních údajů. <http://www.uouo.cz/index.php?l=cz&m=left&mid=01:01:00&u1=&u2=&t=>

Další zdroje informací

Archiv kvalitativních dat **MEDARD**:

<http://medard.soc.cas.cz>

Britský archiv kvalitativních dat **Qualidata**:

<http://www.qualidata.ac.uk>

Časopis nejen pro biografickou a reflexivní sociologii

Biograf: <http://www.biograf.cz>

On-line časopis pro kvalitativní sociologii **Forum**:

Qualitative Social Research:

<http://qualitative-research.net/fqs>

ESDS Qualidata: <http://www.qualidata.ac.uk>

The screenshot shows the ESDS Qualidata website interface. The top navigation bar includes 'About', 'Data', 'Create/deposit', 'Online', 'Support', 'News', and 'Events'. The main content area is titled 'Browse by title' and lists several search results. The first result is 'SN 4568: 17-19 and Unemployed on the Isle of Sheppey, 1989 [ESDS Qualidata]'. The second result is 'SN 4929: 1968 - a Student Generation in Revolt, 1945-1985 [ESDS Qualidata]'. The third result is 'SN 3817: A Qualitative Study of Democracy and Participation in Britain, 1925-2003 [ESDS Qualidata]'. The detailed view for SN 4929-1968 is shown on the right, including the title '1968 - a Student Generation in Revolt, 1945-1985', subject categories like 'Higher and further - Education', 'Social history - history', and 'Qualif, security and peace - Politics', and a list of depositors and principal investigators.

Archiv MEDARD v roce 2006¹

Tomáš Čížek

Sociologický ústav AV ČR, správce archivu MEDARD

V minulých letech byli na těchto stránkách čtenáři SDA Info informováni o fungování a činnosti archivu MEDARD [Bitrich et al. 2000; Bitrich a Vodochodský 2002; Čížek 2005]. Digitální archiv měkkých dat² byl založen v roce 2000 na půdě Virtuálního institutu a jako součást této obecně prospěšné společnosti působil až do roku 2005. Téhož roku archiv přešel do správy Sociologického datového archivu Sociologického ústavu Akademie věd České republiky. O tom co archiv nabízí a do budoucna může nabídnout odborné veřejnosti pojednává tento článek.

Archiv MEDARD byl založen, aby po vzoru jiných institucí ve světě, zejména britského Qualidata zajišťoval archivaci kvalitativních dat ze společenskovedních výzkumů. Zatímco archivace kvantitativních dat je již poměrně široce rozšířena u dat kvalitativní povahy tomu tak zatím není. Toto konstatování neplatí pouze pro Českou republiku, ale jde vztáhnout obecně na celý svět. Archivů, které by se systematicky zabývaly ukládáním dat nestatistické povahy, je zatím velmi málo. Opravdu jediný fungující je již zmíněný britský projekt Qualidata. Náš archiv chce přispívat k tomu, aby se situace postupně změnila i v naší zemi.

Příjem dat

Archiv pořizuje, uchovává a poskytuje data pouze v digitální formě. Elektronický formát archivovaných datových souborů má mnoho předností. Ukládání dat nenese velké nároky na prostor a komunikace archivu s klienty není vázána na osobní návštěvy. K archivaci není v zásadě problém přijmout jakýkoliv typ dat, který je možno převést do digitální formy. Archiv disponuje technickým zařízením jak na digitalizaci zvuku, tak vizuálních a textových materiálů.

Jediným vážnějším problémem spojeným s ukládáním dat je otázka ochrany osobních údajů. Podle platné legislativy nesmí být s osobními údaji nakládáno bez souhlasu dotčených osob v našem případě respondentů a informátorů. Tento souhlas by měl být poskytován přímo ke konkrétnímu účelu, tedy archivaci a případnému předání dat třetím osobám. U výzkumů, které se teprve chystají, není problém připravit náležitou smlouvu. Jiná situace nastává u starších výzkumů, kde souhlas k archivaci nebyl dán, nebo u těch výzkumů, kde je získání potřebného souhlasu obtížné, například pro citlivost zkoumaného tématu. Taková data lze archivovat pouze v anonymizované formě.

Za anonymizované se podle dílky zákona na ochranu osobních údajů³ považují takové údaje, které buď v původním stavu, nebo po provedeném zpracování nelze vztáhnout k určenému nebo ur-

čitelnému subjektu údajů. I u takto ošetřených dat je nutno dbát na dodržování etických standardů. Všechny do archivu zatím uložené výzkumy musely být takto upraveny.

Vzhledem k povaze kvalitativních dat nabízíme širokou kontrolu výzkumníka nad daty svěřenými do archivu. Poskytování dat žadatelům může být vázáno na splnění různých podmínek daných deponentem a i forma zpřístupnění dat je individuálně sjednávána pro každý ukládaný soubor dat.

Výdej dat

Na stránkách archivu lze nalézt katalog uložených výzkumů. V současné době probíhá jeho přepracování do systému Nesstar, který splňuje nejnovější standardy datové dokumentace DDI. Tyto standardy byly vyvinuty za účelem sjednocení, standardizace a mezinárodní srovnatelnosti souborů datové dokumentace [Kalvas 2005]. Uživateli se omlouváme za omezenou funkčnost během tohoto procesu, nový katalog je postupně spouštěn, celý převod by měl být ukončen v září letošního roku, tedy v době, kdy vychází toto číslo SDA Info. Katalog lze najít na stránkách <http://nesstar.soc.cas.cz> a jsou zde k dispozici dvě samostatné knihovny výzkumů SDA, zahrnující kvantitativní data, a MEDARD, zahrnující data kvalitativní.

Archiv vydává data na základě předložené žádosti. Tato žádost by měla přesně specifikovat účel, pro který jsou data žádána. Data jsou vydávána pouze k vědeckým, nebo studijním účelům. Ke komerčním účelům nelze data vydávat. Služby spojené s vydáním datových souborů jsou bezplatné, kromě nezbytných nákladů na materiál.

Databáze výzkumů

Ne všechny výzkumy lze archivovat a ne všichni výzkumníci jsou ochotní svá data sdílet. Chceme však poskytnout co nejvíce informací i o takových výzkumech, které v našem archivu nejsou, či nemohou být. K tomuto účelu se na stránkách archivu nachází databáze, která obsahuje potřebné informace a kontaktní osoby. Databáze zatím zdaleka není kompletní, probíhá její aktualizace, která si vyžaduje určitý čas. Budeme velmi vděční, pokud se sami výzkumníci budou podílet na doplňování této databáze, ať už tím, že budou ochotni sdělovat informace o výzkumech, nebo upozorněním na nové i starší nezařazené projekty.

Webová stránka archivu

Hlavní cestou, kterou archiv komunikuje s výzkumníky a klienty, je jeho webové rozhraní. Stránky archivu⁴ se nachází na adrese <http://medard.soc.cas.cz>. Jsou zde oddíly věnované jak obecně archivaci kvalitativních dat, tak konkrétnímu fungování archivu MEDARD.

Medard nechce být pouze institucí, která se zabývá pouhou archivací kvalitativních dat, měl by představovat také významný zdroj informací o kvalitativním výzkumu, zejména těch, které jsou spojeny s legislativními a etickými aspekty výzkumu. Významným úkolem je i propagace používání moderní techniky ve výzkumu a zpracování dat. K těmto účelům je na stránkách k dispozici inter-

netová poradna a také odkazy na programy umožňující záznam a přepis dat. Případným zájemcům můžeme nabídnout uspořádání seminářů věnovaných problematice digitalizace dat a školení v oblasti používání softwaru.

Literatura

Bitrich, T., J. Alan, Z. Konopásek 2000. „Digitální archiv měkkých dat MEDARD“. *SDA Info* II (3): 7-8. <http://sda.soc.cas.cz/bulletin/sda200003.pdf>

Bitrich, T. 2000. „MEDARD“. *Biograf* 22, 10 odst. <http://www.biograf.org/clanky/clanek.php?clanek=v2207>

Bitrich, T., I. Vodochodský 2002. „Archiv MEDARD v roce 2002“. *SDA Info* IV (3-4): 6-8.

Čížek, T. 2005. „Archiv kvalitativních dat MEDARD v Sociologickém ústavu“. *SDA Info* VII (2): 16.

Kalvas, F. „NESSTAR a DDI pro uživatele datových služeb“. *SDA Info* VII (1): 14.

Poznámky:

- 1 Článek byl připraven s podporou Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy ČR v rámci grantu reg. č. 1N04192.
- 2 Jméno archivu MEDARD je přesmyčkou tohoto pojmenování.
- 3 Zákon č. 101/2000 Sb., o ochraně osobních údajů

4 Původní stránky archivu <http://medard.institut.cz> nebudou nadále aktualizovány. Jejich provoz však zůstane zachován až do konce letošního roku.

The screenshot displays the SDA website interface. The top section shows the SDA homepage with a navigation menu on the left and a search box. The middle section shows a detailed view of a dataset in the 'Nesstar WebView' interface, including a tree view on the left and a description table on the right.

Description	Table	Analysis
Dataset: Struktura a využití českého internetu v roce 2000		
Full Title		
Struktura a využití českého internetu v roce 2000		
Identification Number		
VINTER		
Date of Production		
2006-06-22		
Software		
Nesstar Publisher		
Funding Agency/Sponsor		

SDA SOCIOLOGICKÝ
DATOVÝ ARCHIV
SOÚ AV ČR

Tel.: 221 183 231

Fax/tel.: 222 221 658

E-mail: archiv@soc.cas.cz

<http://archiv.soc.cas.cz/>

SDAInfo - Informační bulletin Sociologického datového archivu vydává Sociologický ústav Akademie věd České republiky s podporou Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy ČR v rámci programu Informační infrastruktura výzkumu (reg. č. projektu 1N04192). Bulletin vychází dvakrát ročně a je distribuován zdarma. Číslo 1 osmého ročníku vyšlo v srpnu 2006. Vydání bulletinu připravil tým Sociologického datového archivu: Jindřich Krejčí, Yana Leontiyeva, Tomáš Čížek, František Kalvas a Martin Vávra. Korespondenci, prosím, posílejte na adresu: Sociologický ústav AV ČR, Sociologický datový archiv, Jilská 1, Praha 1, 110 00, nebo na e-mail: archiv@soc.cas.cz.

ISSN 1212-995X